

Wszechświat cząstek elementarnych dla humanistów

Wykład 14: Ciemna Strona Wszechświata

prof. A.F.Żarnecki

Zakład Cząstek i Oddziaływań Fundamentalnych
Instytut Fizyki Doświadczalnej

Ciemna Strona Wszechświata

- Gromada Pocisk
Jak jeszcze możemy zobaczyć ciemną materię
- Mikrofalowe promieniowanie tła
Zdjęcie narodzin Wszechświata
- Ciemna energia
W jakim Wszechświecie żyjemy?
- Fale grawitacyjne
- Podsumowanie

Ciemna materia

Charakter ewolucji Wszechświata zależą od **gęstości materii**.

Można spróbować ją zmierzyć na różne sposoby:

$$\Omega \equiv \rho / \rho_c$$

- z pomiaru promieniowania gwiazd i materii międzygwiazdnej
 $\Rightarrow$ materia “światlista”

$$\Omega_{lumi} \sim 0.006$$

- z pomiaru zawartości lekkich pierwiastków + model nukleosyntezy (Wielki Wybuch)
 $\Rightarrow$ materia “barionowa”

$$\Omega_b \sim 0.04$$

- z pomiaru oddziaływań grawitacyjnych
 $\Rightarrow$ materia “grawitacyjna” (całkowita ?)

$$\Omega_m \sim 0.3$$

$$\Omega_m \gg \Omega_b \Rightarrow \text{Ciemna materia !}$$

Ciemna materia

Wiemy że ciemna materia:

- jest “zimna” (nierelatywistyczna)
- jest niebarionowa
- jest stabilna (nie rozpada się)
- bardzo słabo oddziałuje (tylko grawitacyjnie?)
- daje wkład ok. $1/4$ gęstości krytycznej ($5 \times$ materia barionowa)

Nie wiemy:

- Co się na nią składa (jedna czy wiele cząstek)?
- Jak ją bezpośrednio zaobserwować?

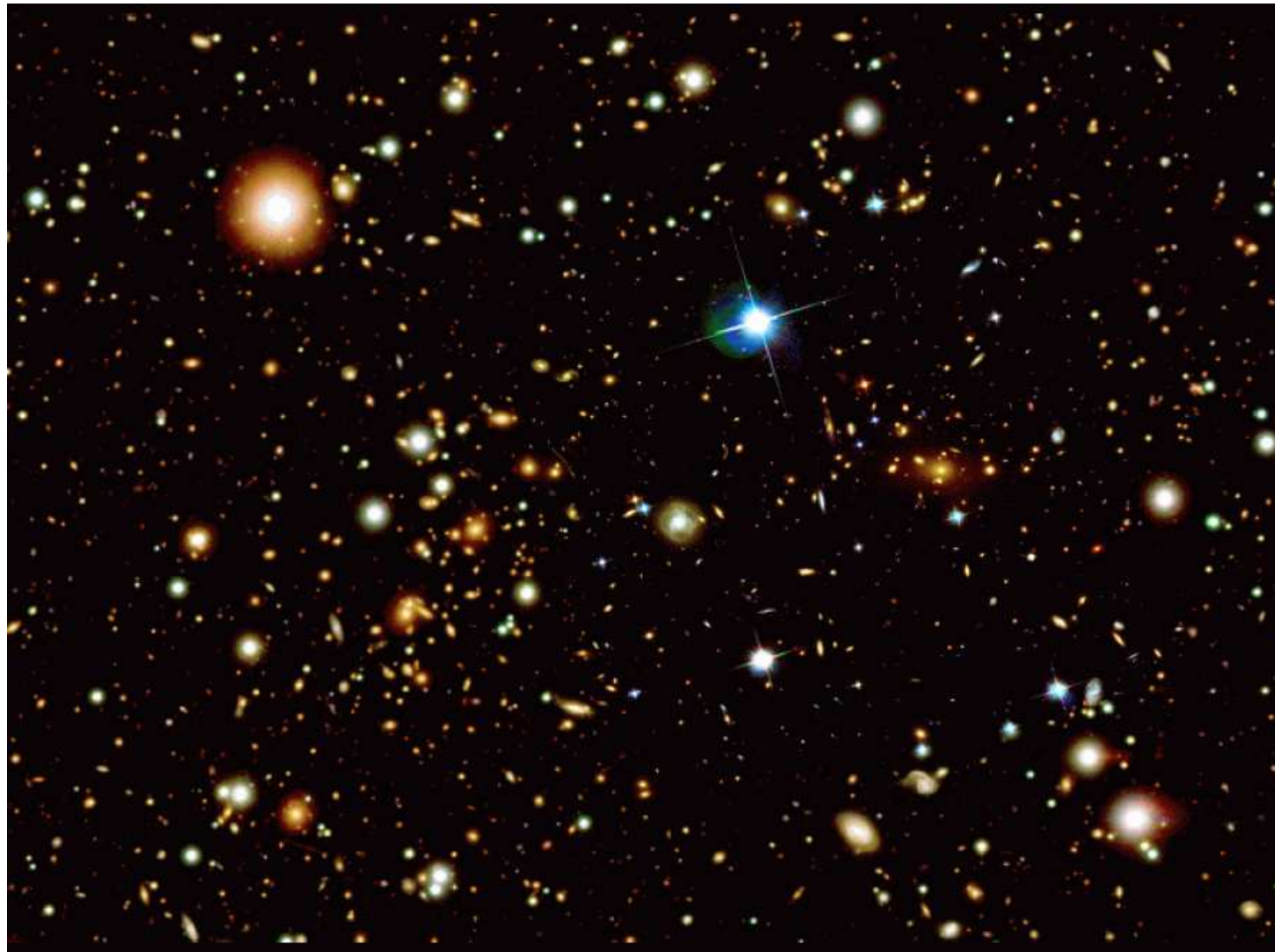
Wiele teorii “nowej fizyki” przewiduje istnienie tego typu cząstek.

Najczęściej wymienianym kandydatem jest LSP - najlżejsza cząstka supersymetryczna. Mamy nadzieję, że LHC zdoła ją znaleźć.

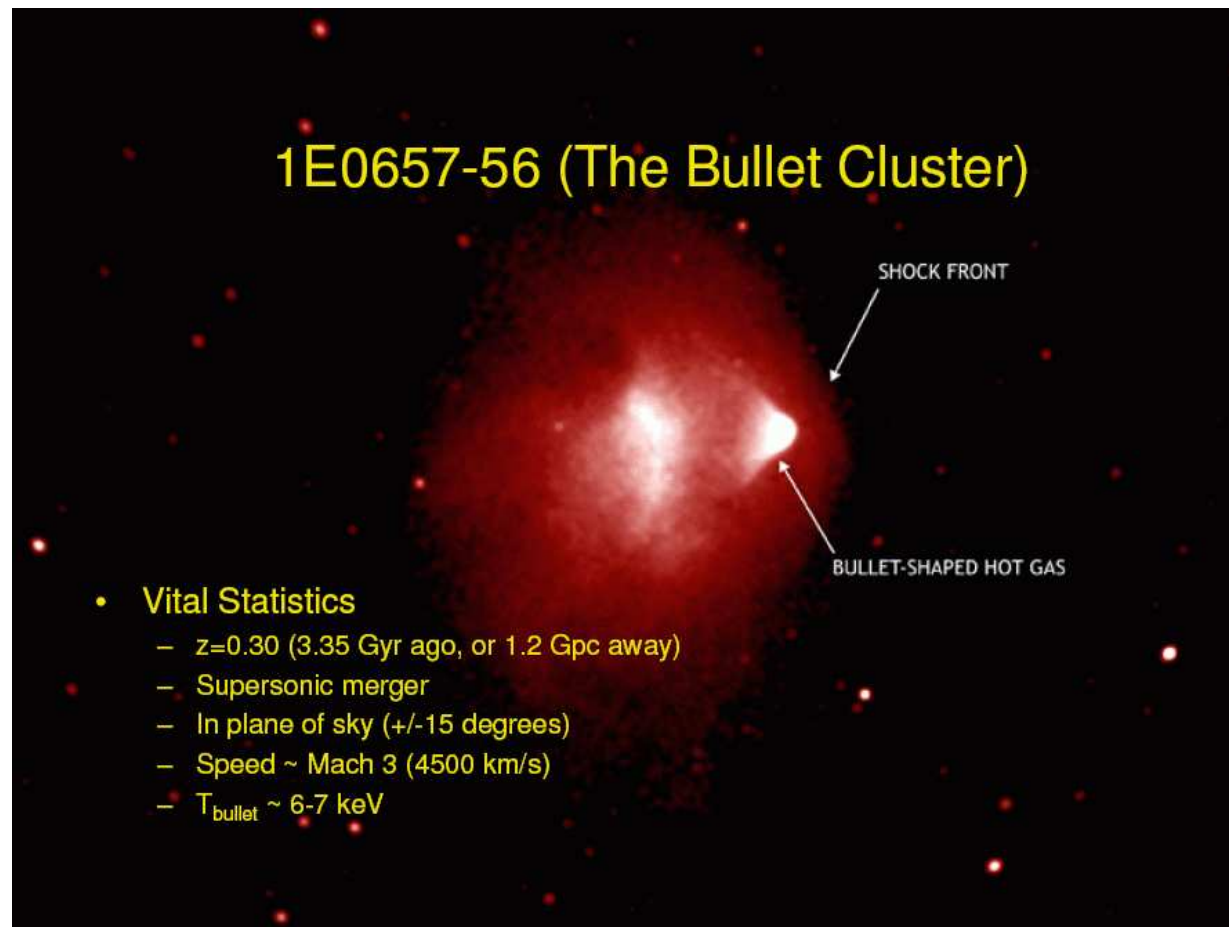
Kosmiczna kolizja

Gromada Pocisk (Bullet Cluster) widziana przez teleskop Hubble

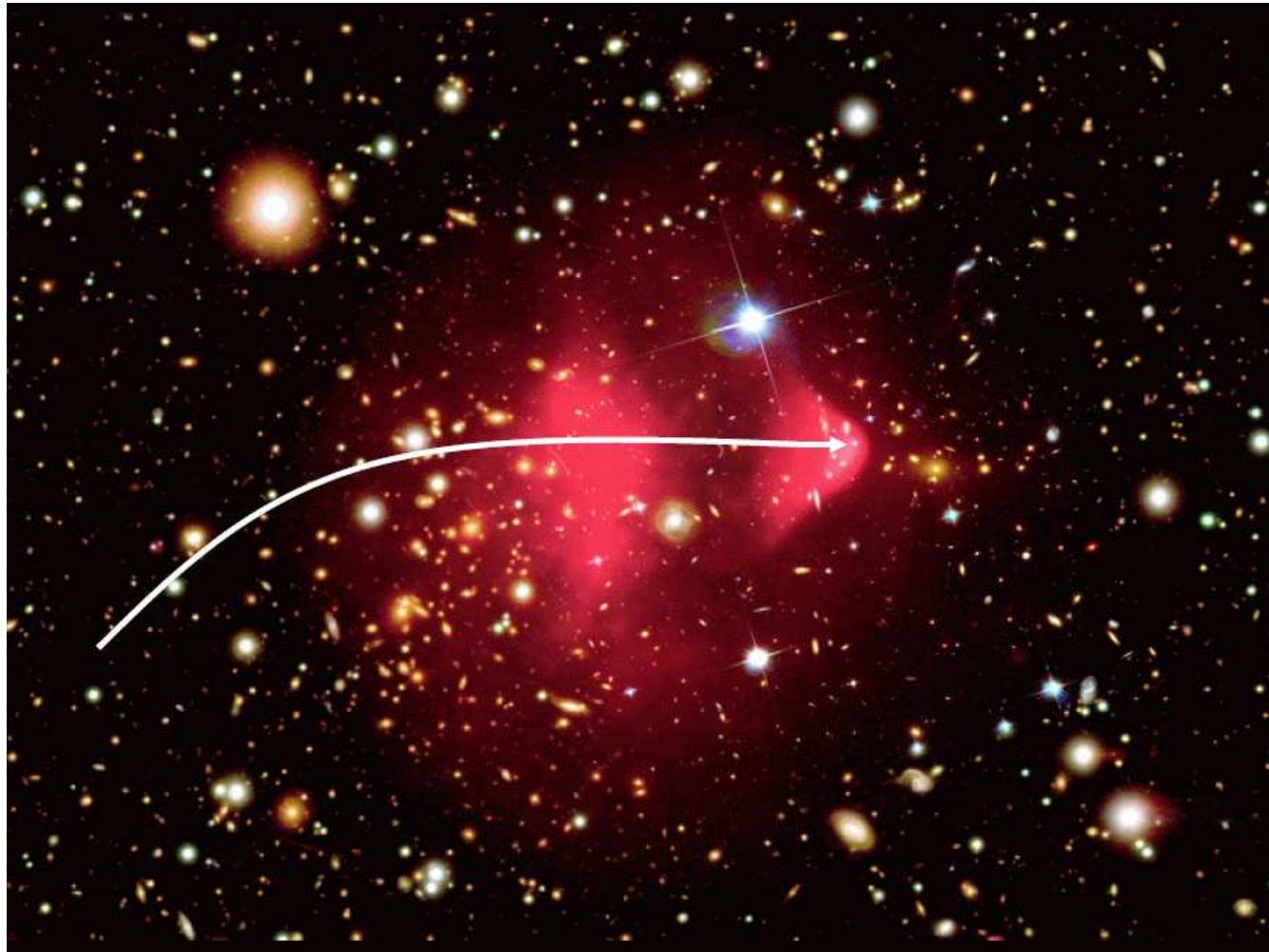
Kosmiczna kolizja

Atomy w przestrzeni międzygwiazdnej są źródłem bardzo słabego, ale mierzalnego **promieniowania rentgenowskiego**. Rozkład atomów w Gromadzie Pocisk zmierzony przez teleskop satelitalny **Chandra**.

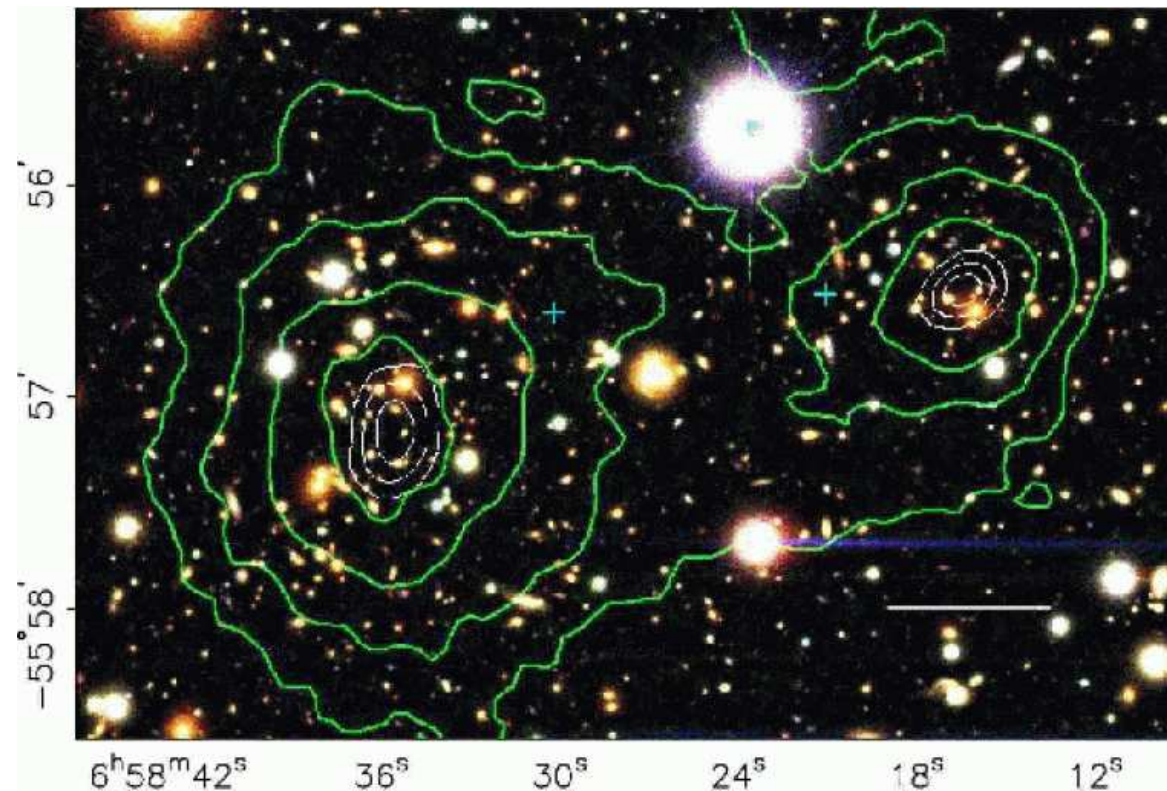
Kosmiczna kolizja

Nakładając na siebie te dwa obrazy widzimy, że musiało dojść do “kolizji” dwóch gromad galaktyk

Kosmiczna kolizja

Na podstawie pomiarów soczewkowania grawitacyjnego można było wyznaczyć rozkład masy "gravitacyjnej" w widocznym układzie. Rozkład ten jest **zgodny** z rozkładem **gwiazd**.

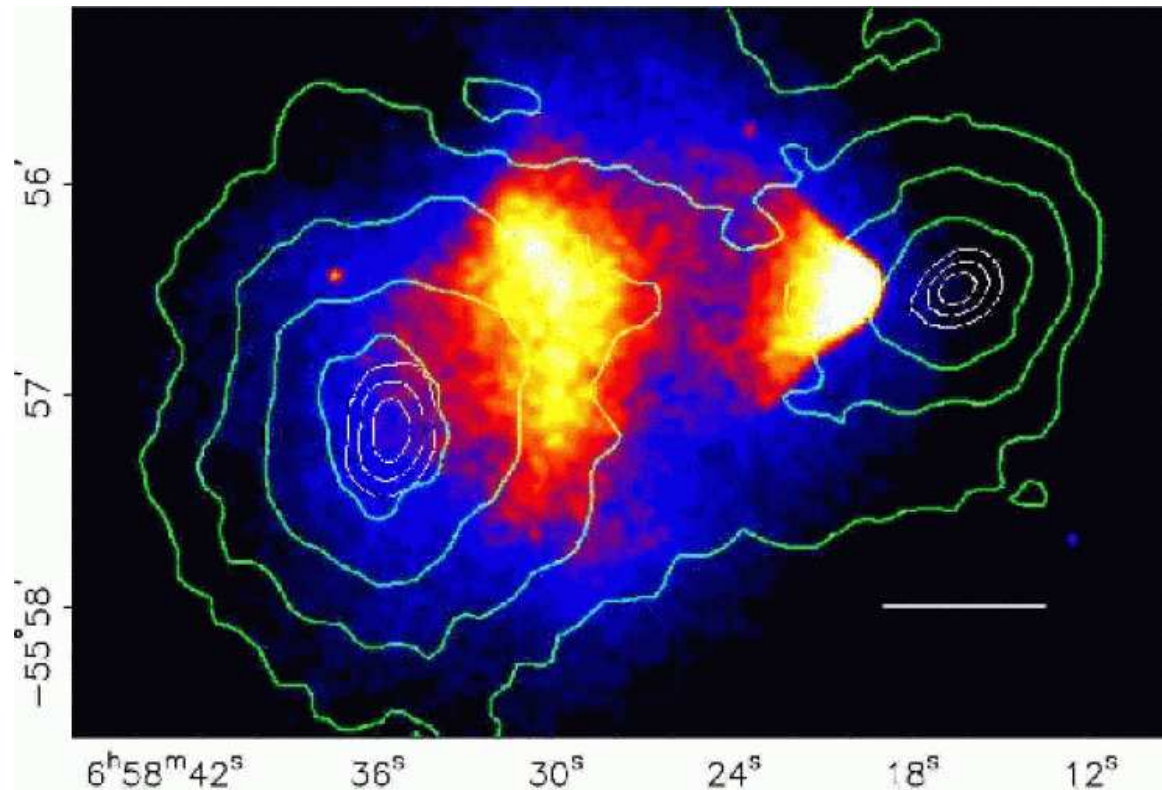

Kosmiczna kolizja

Na podstawie pomiarów soczewkowania grawitacyjnego można było wyznaczyć rozkład masy "grawitacyjnej" w widocznym układzie.

Rozkład ten jest **zgodny** z rozkładem **gwiazd**.

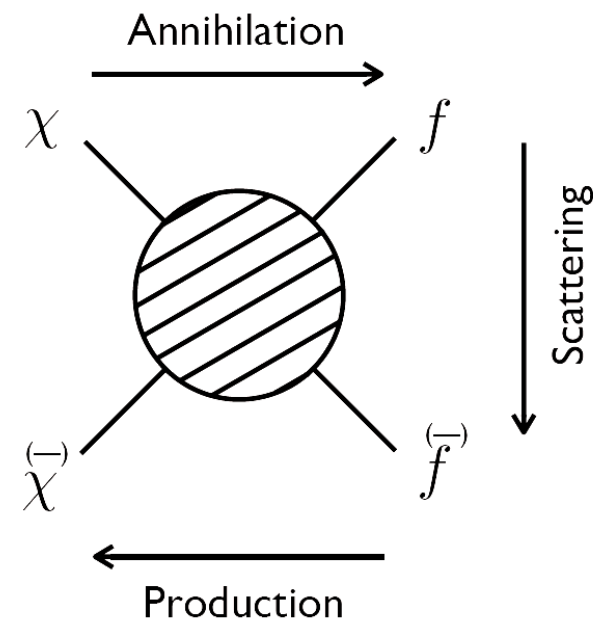
Nie zgadza się z rozkładem "zwykłej" materii (**atomów**).

Poszukiwanie Ciemnej Materii

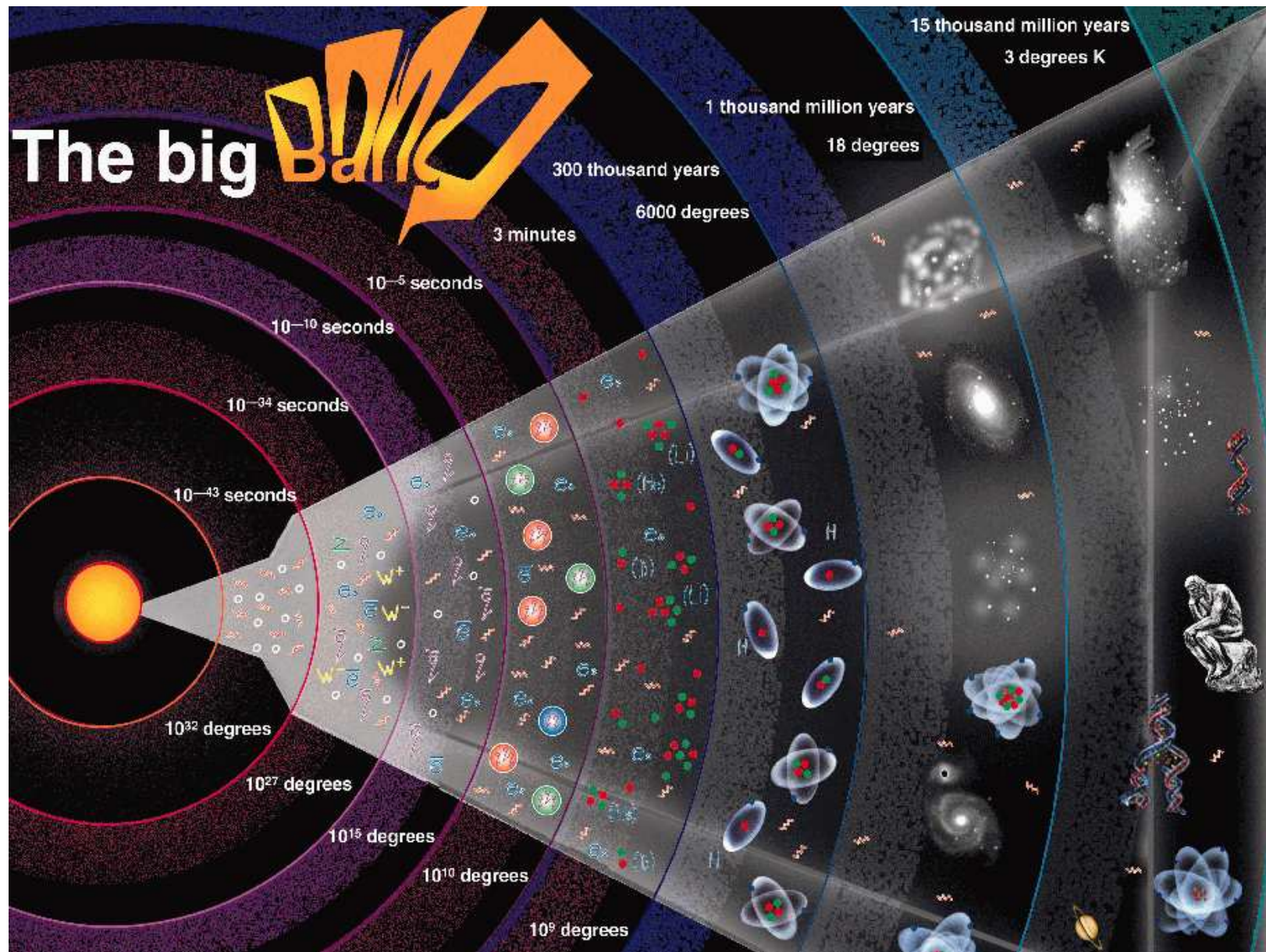
Także na Ziemi możemy poszukiwać cząstek ciemnej materii (DM).
Robimy to na trzy sposoby:

- **produkcja**
bezpośrednia **produkcja** cząstek ciemnej materii np. w LHC
- **detekcja bezpośrednia**
poszukiwanie sygnałów oddziaływania (**rozpraszania**) DM w detektorach
- **detekcja pośrednia**
poszukiwanie sygnałów oddziaływania (**anihilacji**) DM we Wszechświecie

Ale do tej pory nie znaleźliśmy, żadnych "śladów" ich istnienia...

Ewolucja Wszechświata

Promieniowanie tła

W miarę **rozszerzania** się Wszechświata malały energie zderzających się cząstek. Stopniowo zanikały cięższe cząstki (przestawały być produkowane, a rozpadały się).

Gdy Wszechświat miał kilka godzin pozostały już tylko **jądra** lekkich pierwiastków, **elektrony** i **fotony**.

Elektrony i jądra mogły tworzyć atomy, ale były one nieustannie "rozbijane" w wyniku zderzeń z fotonami.

Promieniowanie tła

W miarę **rozszerzania** się Wszechświata malały energie zderzających się cząstek. Stopniowo zanikały cięższe cząstki (przestawały być produkowane, a rozpadały się).

Gdy Wszechświat miał kilka godzin pozostały już tylko **jądra** lekkich pierwiastków, **elektrony** i **fotony**.

Elektrony i jądra mogły tworzyć atomy, ale były one nieustannie "rozbijane" w wyniku zderzeń z fotonami.

Około **300'000 lat po Wielkim Wybuchu** fotony nie mają już dość energii, żeby jonizować atomy. Elektrony łączą się z jądrami tworząc obojętne atomy. Pozostają tylko atomy i **fotony**.

Promieniowanie tła

W przezroczystym Wszechświecie fotony praktycznie nie oddziałują. Jedynie ich energia wciąż maleje (**długość fali rośnie**).

W 1948 **George Gamow**, Ralph Alpher i Robert Herman doszli do wniosku, że fotony powstałe 300'000 lat po Wielkim Wybuchu muszą wciąż wypełniać Wszechświat.

Tylko ich energia jest tak mała, że nie jesteśmy w stanie ich obserwować.

Jest to tzw. **promieniowanie reliktowe** inaczej nazywane też **mikrofalowym promieniowaniem tła (CMB)**

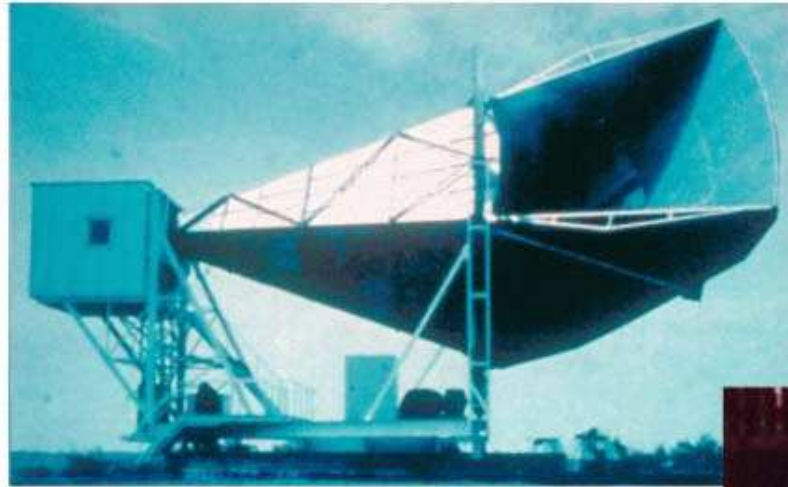
Rozkład widmowy promieniowania powinien odpowiadać rozkładowi **promieniowania ciała doskonale czarnego**.

$$T \sim 5 K$$

Promieniowanie tła

zostało odkryte w 1965 roku przez [A.A.Penzisa](#) i [R.W.Wilsona](#).

DISCOVERY OF COSMIC BACKGROUND

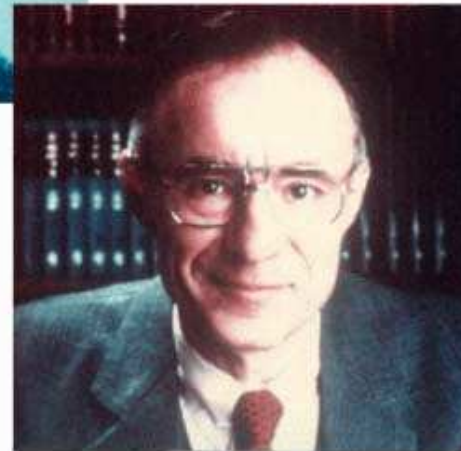

Microwave Receiver

MAP990045

Robert Wilson

Arno Penzias

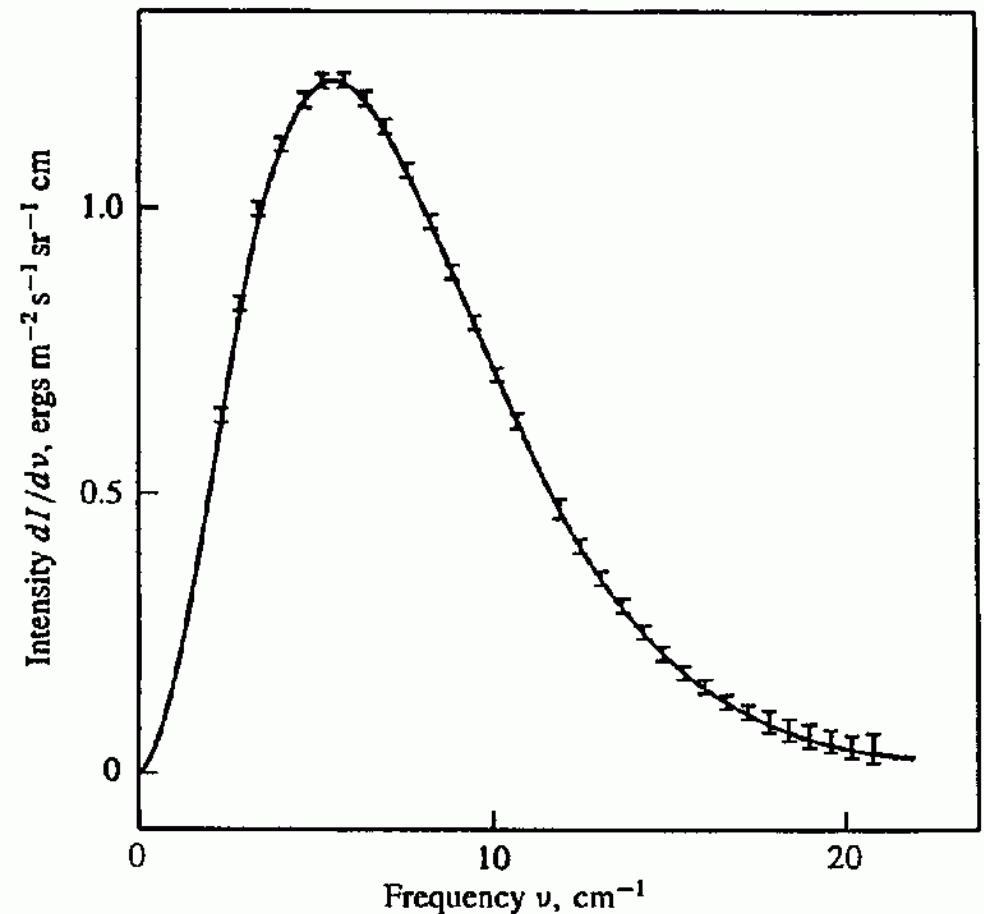
Promieniowanie tła

zostało odkryte w 1965 roku przez **A.A.Penzisa** i **R.W.Wilsona**.

Rozkład widmowy promieniowania zgadza się z widmem promieniowania ciała doskonale czarnego.

$$T = 2.725 \pm 0.002 \text{ K}$$

Wyniki z satelity **COBE**: (1999)

Promieniowanie tła

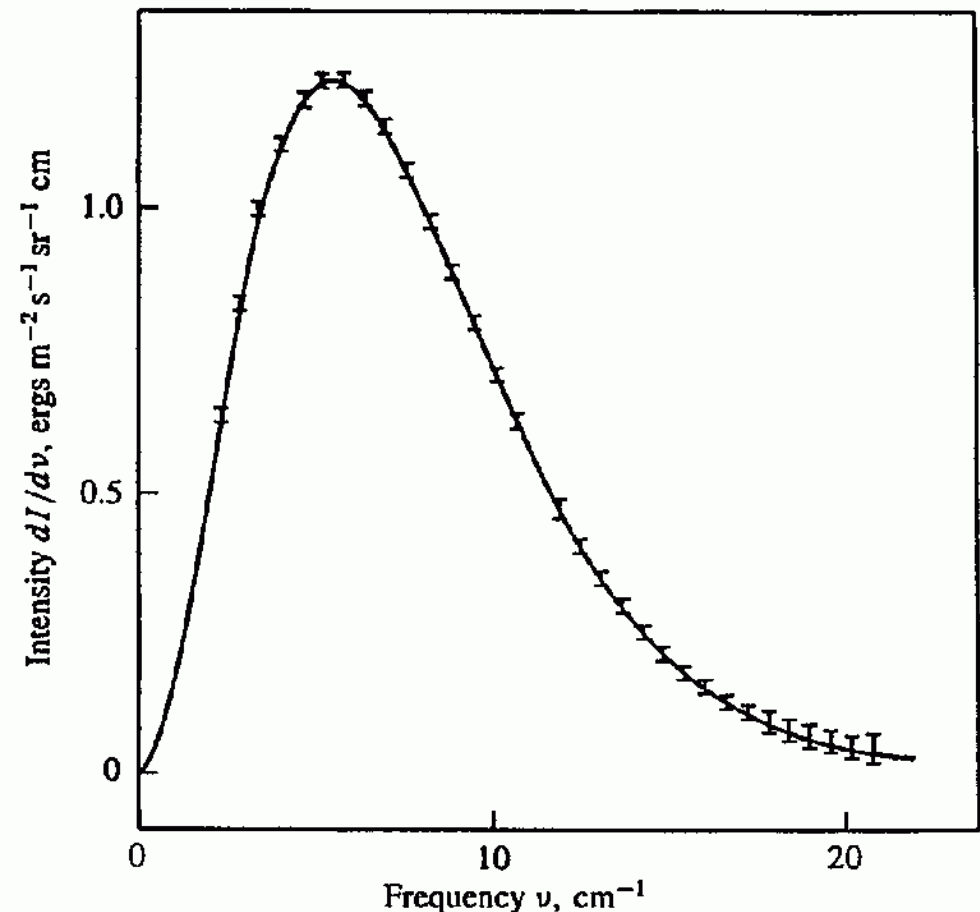
zostało odkryte w 1965 roku przez **A.A.Penzisa** i **R.W.Wilsona**.

Rozkład widmowy promieniowania zgadza się z widmem promieniowania ciała doskonale czarnego.

$$T = 2.725 \pm 0.002 \text{ K}$$

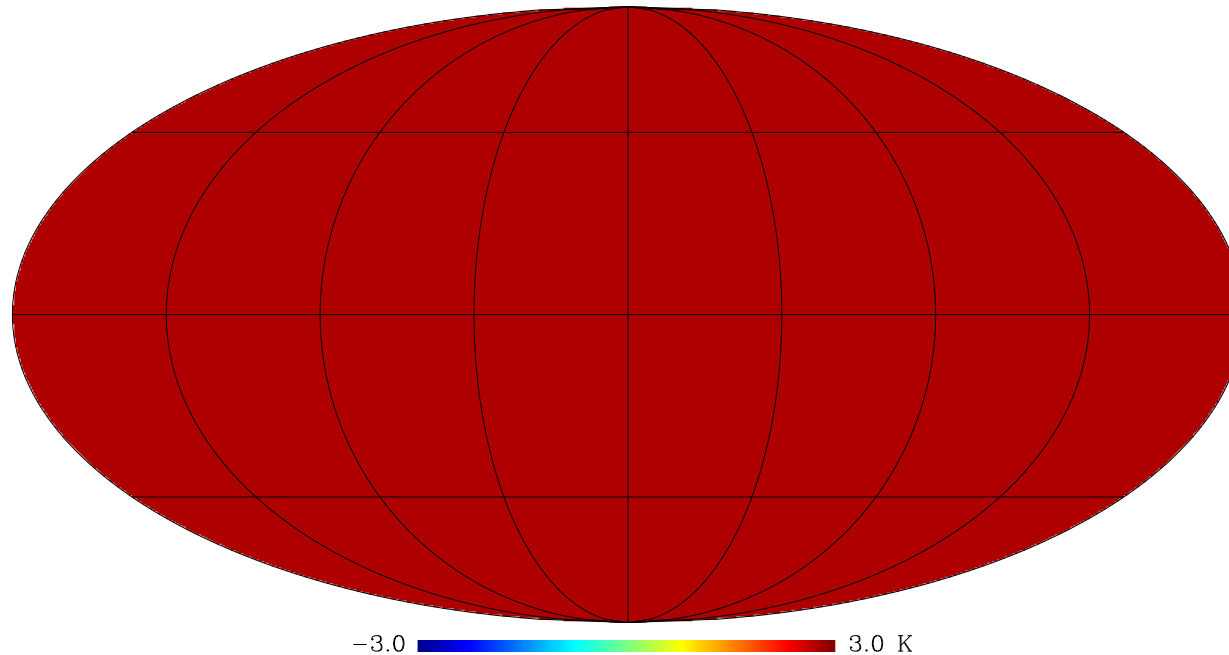
Obserwacja **CMB** była rozstrzygającym dowodem **Wielkiego Wybuchu** i "pogrzebała" model statycznego Wszechświata.

Wyniki z satelity **COBE**: (1999)

Promieniowanie tła

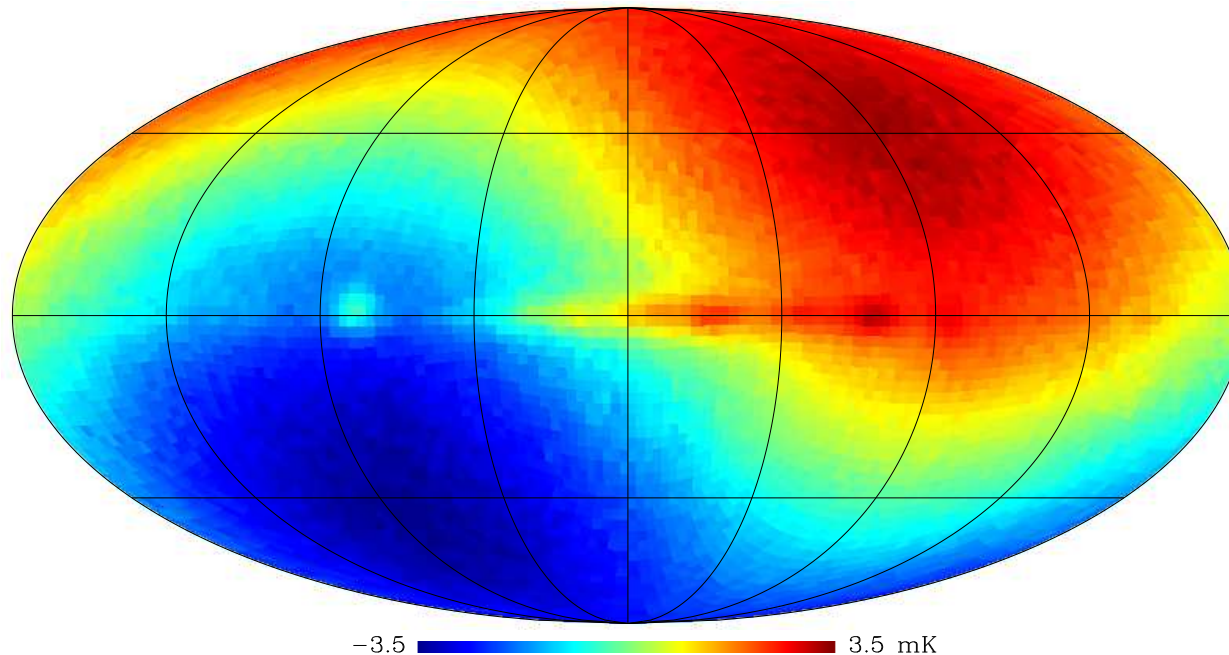
W pierwszym przybliżeniu $(\Delta T \sim 1K)$

promieniowanie tła jest **izotropowe**, wypełnia jednolicie całe niebo.

Promieniowanie tła

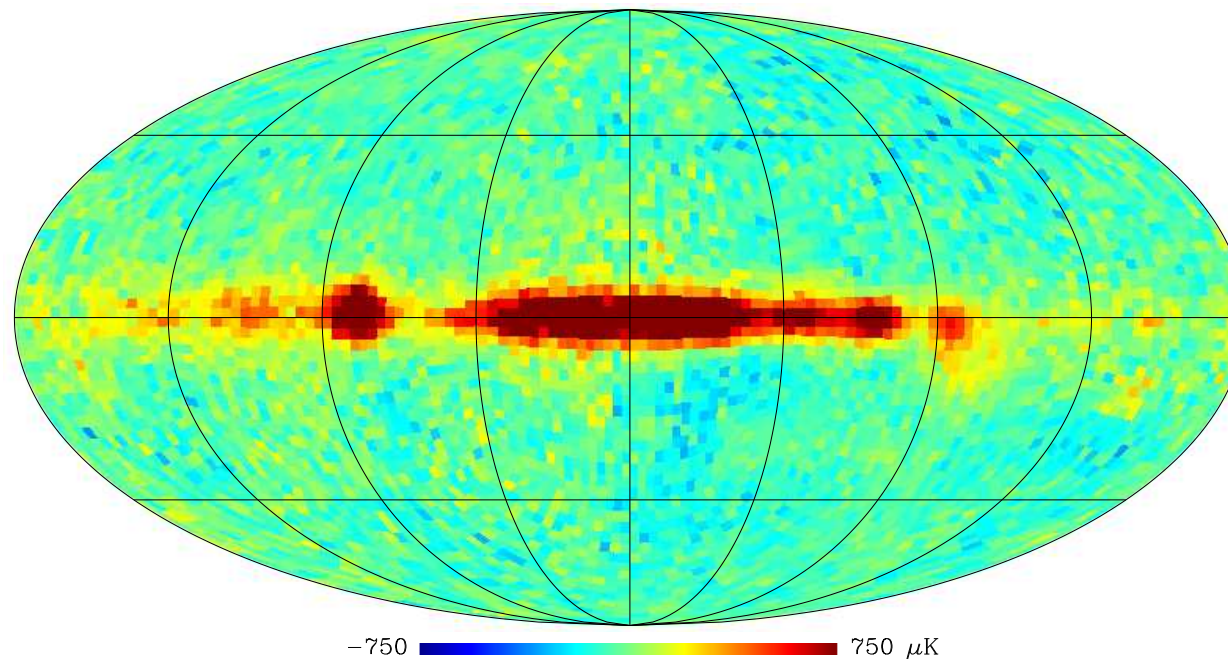
Jednak gdy przyjrzymy się bliżej $(\Delta T \sim 1\text{mK})$

widzimy wpływ **ruchu Ziemi** względem 'globalnego' układu.
"Zwykły" efekt Dopplera...

Promieniowanie tła

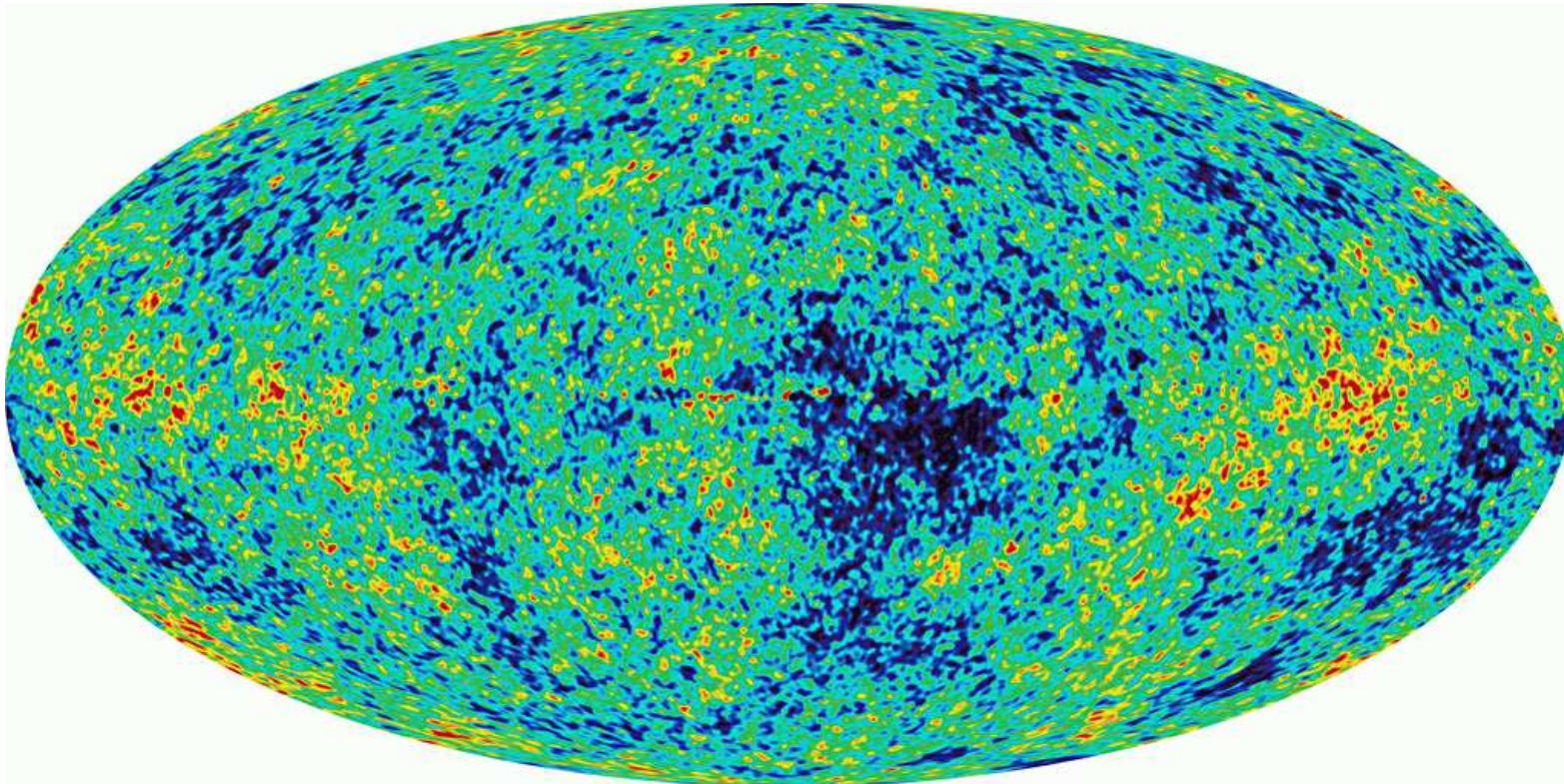
Odejmując wpływ efektu Dopplera ($\Delta T \sim 200 \mu K$)

⇒ widzimy promieniowanie naszej galaktyki (Drogi Mlecznej)...

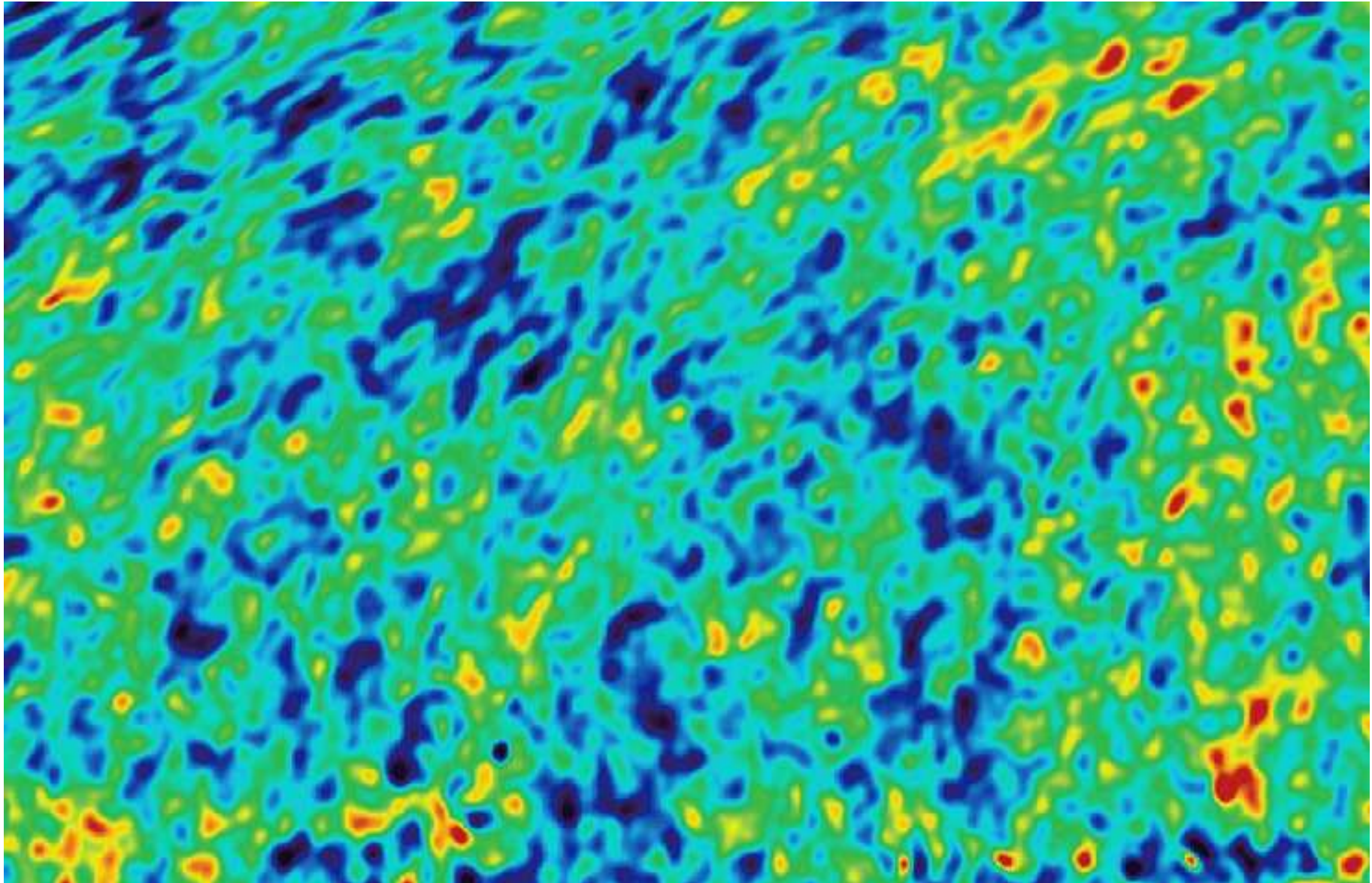
Promieniowanie tła

Odejmując promieniowanie Galaktyki i innych znanych źródeł
($\Delta T \sim 100 \mu K$)

widzimy przypadkowe fluktuacje w rozkładzie energii promieniowania
⇒ czy w tym chaosie tkwi jakaś informacja?

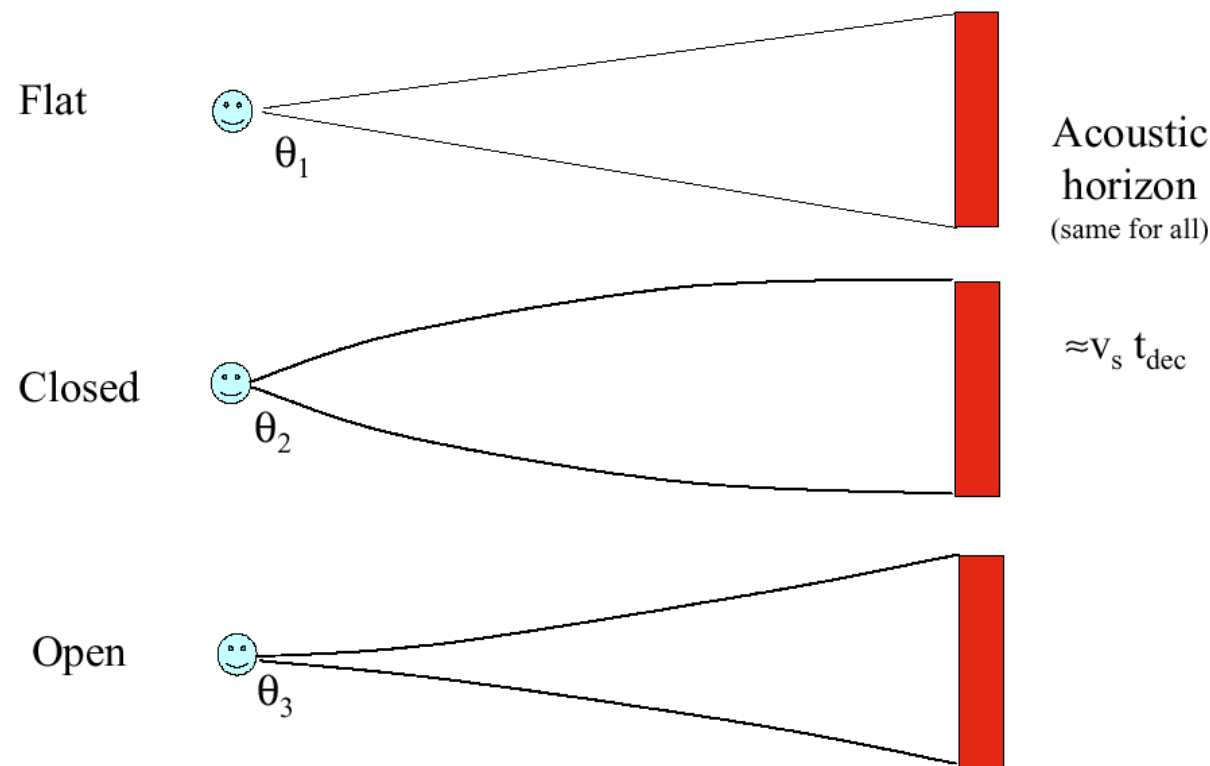
Promieniowanie tła

Promieniowanie tła

Model Wielkiego Wybuchu **przewiduje** jakie były rozmiary **fluktuacji gęstości** materii w chwili powstania promieniowania tła.

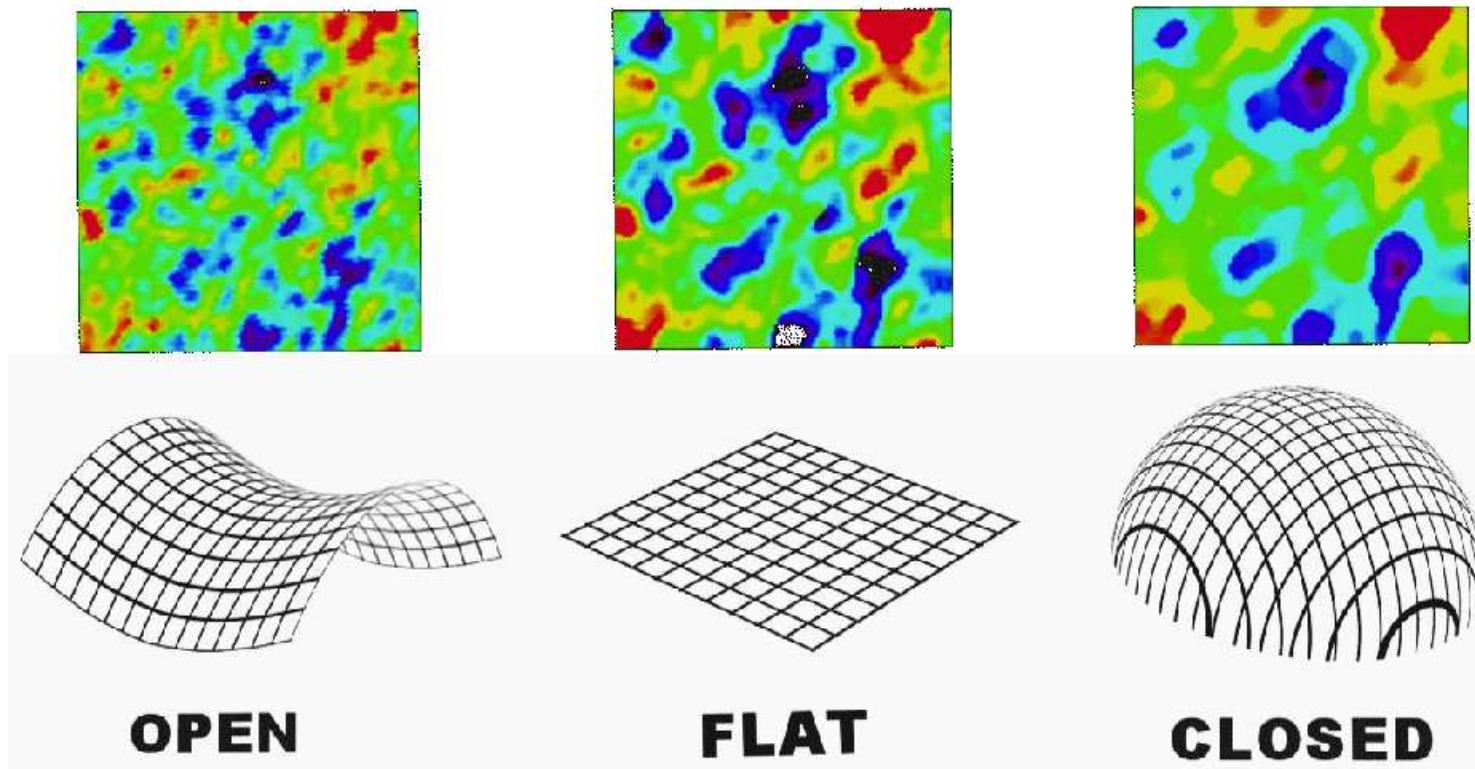
Rozmiary jakie obecnie **obserwujemy** zależą silnie od **krzywizny Wszechświata!**

Promieniowanie tła

Model Wielkiego Wybuchu **przewiduje** jakie były rozmiary **fluktuacji gęstości** materii w chwili powstania promieniowania tła.

Rozmiary jakie obecnie **obserwujemy** zależą silnie od **krzywizny Wszechświata!**

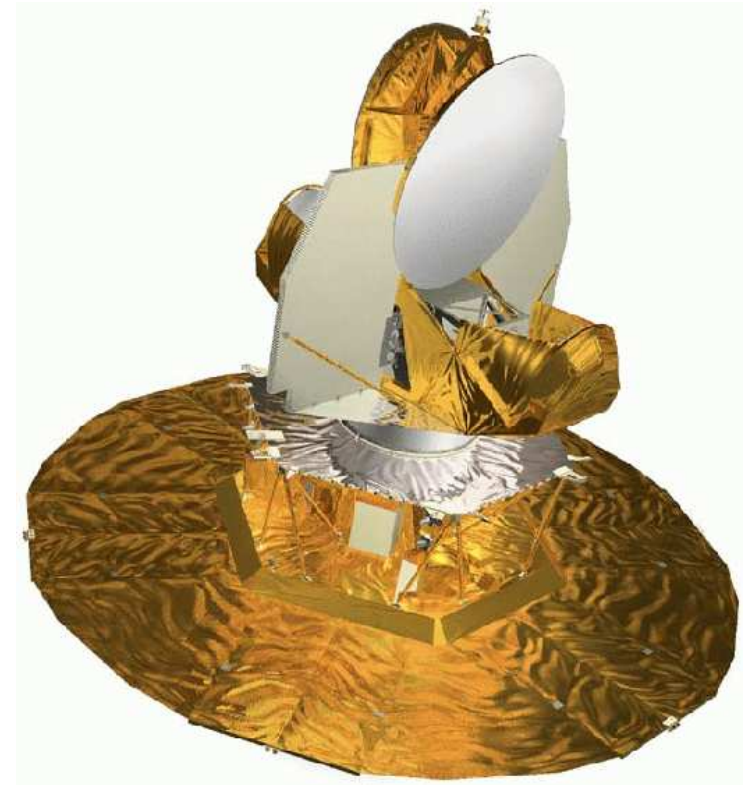

WMAP

Wilkinson Microwave Anisotropy Probe

Sonda kosmiczna wystrzelona w 2001.
Pomiar promieniowania mikrofalowego
w 5 przedziałach widma.

Porównanie pomiarów w **różnych zakresach** częstości umożliwia efektywne **odjęcie tła** pochodzącego od Galaktyki.

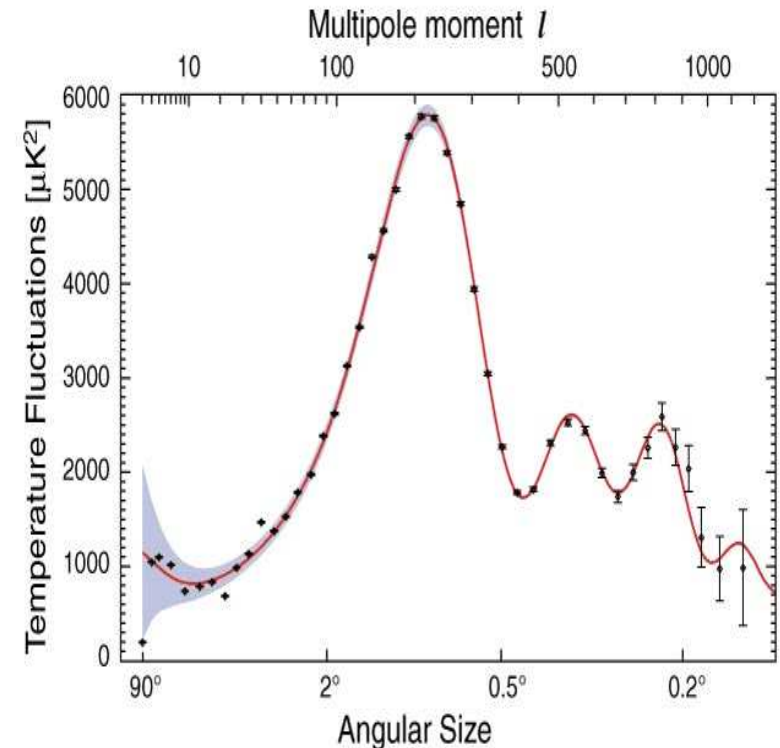
WMAP

Wilkinson Microwave Anisotropy Probe

Sonda kosmiczna wystrzelona w 2001.
Pomiar promieniowania mikrofalowego w 5 przedziałach widma.

Porównanie pomiarów w **różnych zakresach** częstości umożliwia efektywne **odjęcie tła** pochodzącego od Galaktyki.

⇒ w CMB dominują fluktuacje o rozmiarach kątowych rzędu 0.8°

WMAP

Wilkinson Microwave Anisotropy Probe

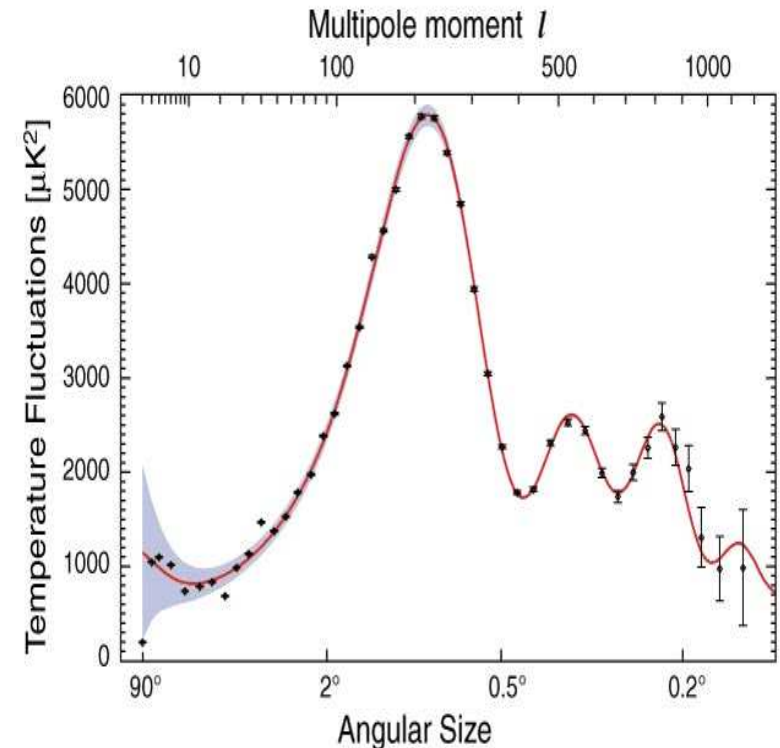
Sonda kosmiczna wystrzelona w 2001.
Pomiar promieniowania mikrofalowego w 5 przedziałach widma.

Porównanie pomiarów w różnych zakresach częstości umożliwia efektywne odjęcie tła pochodzącego od Galaktyki.

⇒ w CMB dominują fluktuacje o rozmiarach kątowych rzędu 0.8°

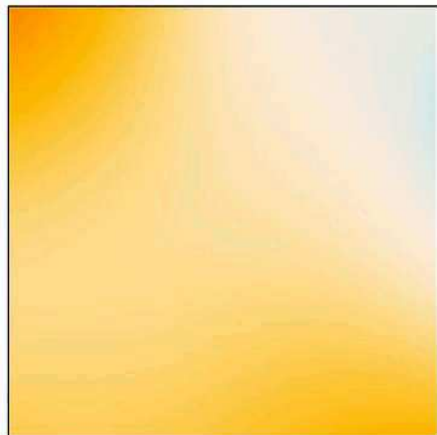
⇒ Wszechświat jest płaski !

⇒ całkowita gęstość materii/energii: $\rho_{tot} = 1.02(\pm 0.02) \rho_c$
(w granicach błędów zgodna z gęstością krytyczną)

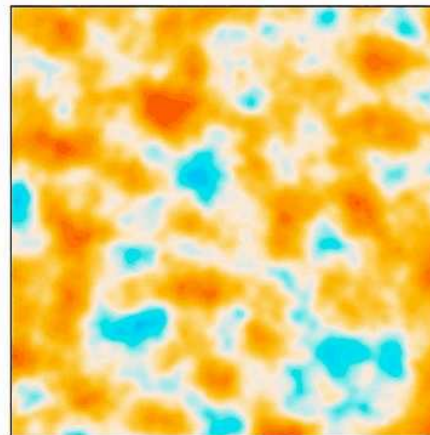
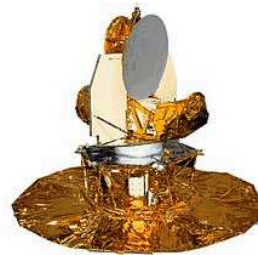

Planck

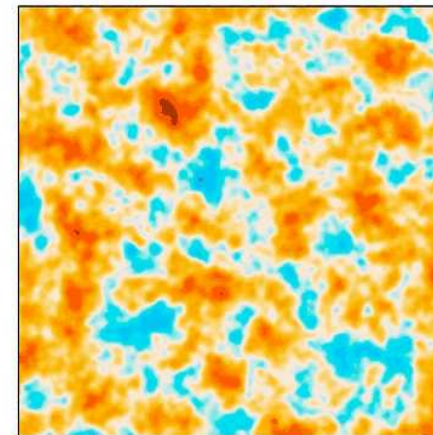
W roku 2009 wystrzelono satelitę Planck, pierwsze uzyskane z jego obserwacji wyniki zaprezentowano w roku 2013

COBE

WMAP

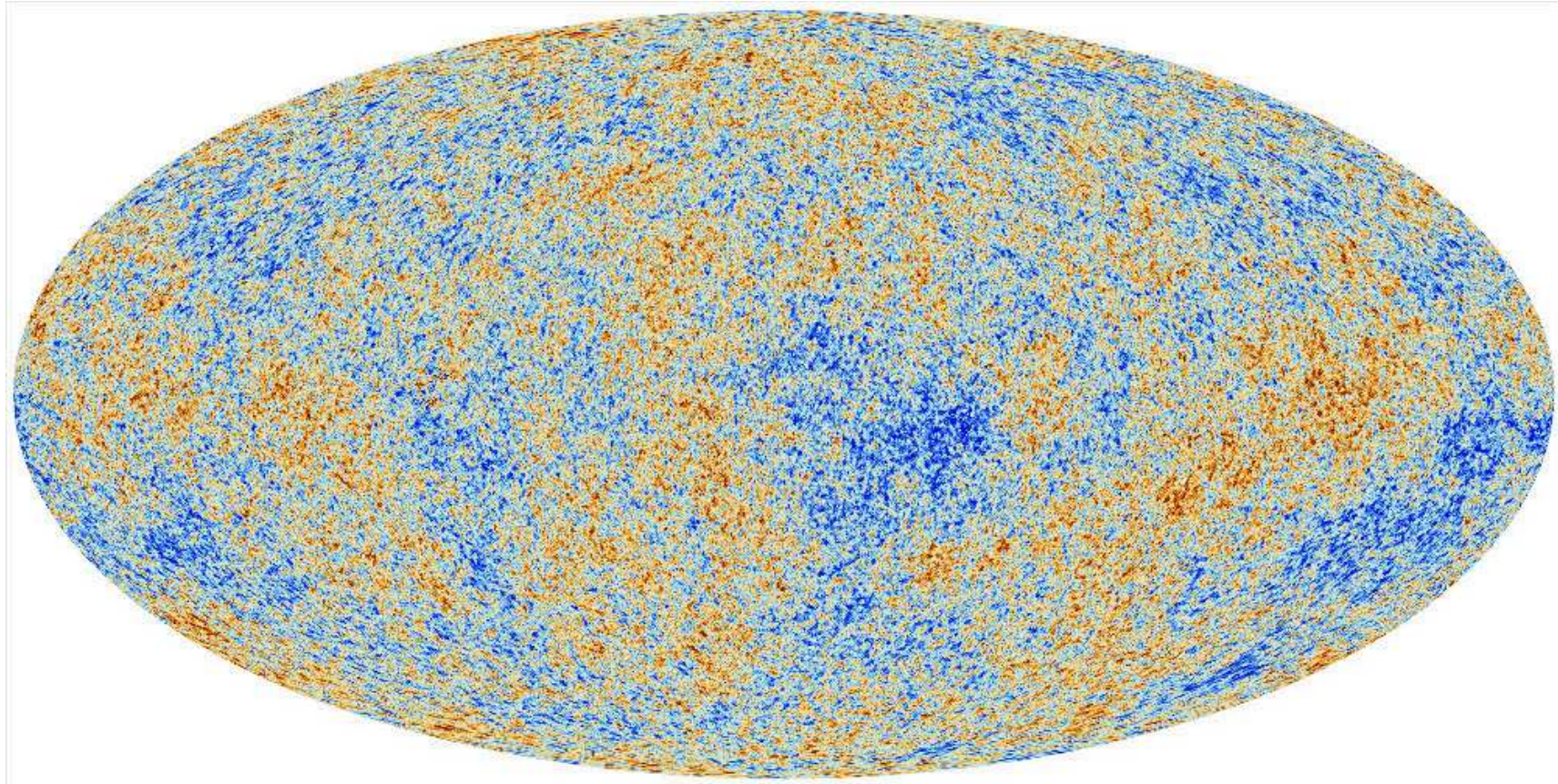

Planck

Jakościowy wzrost precyzji pomiarów

Planck

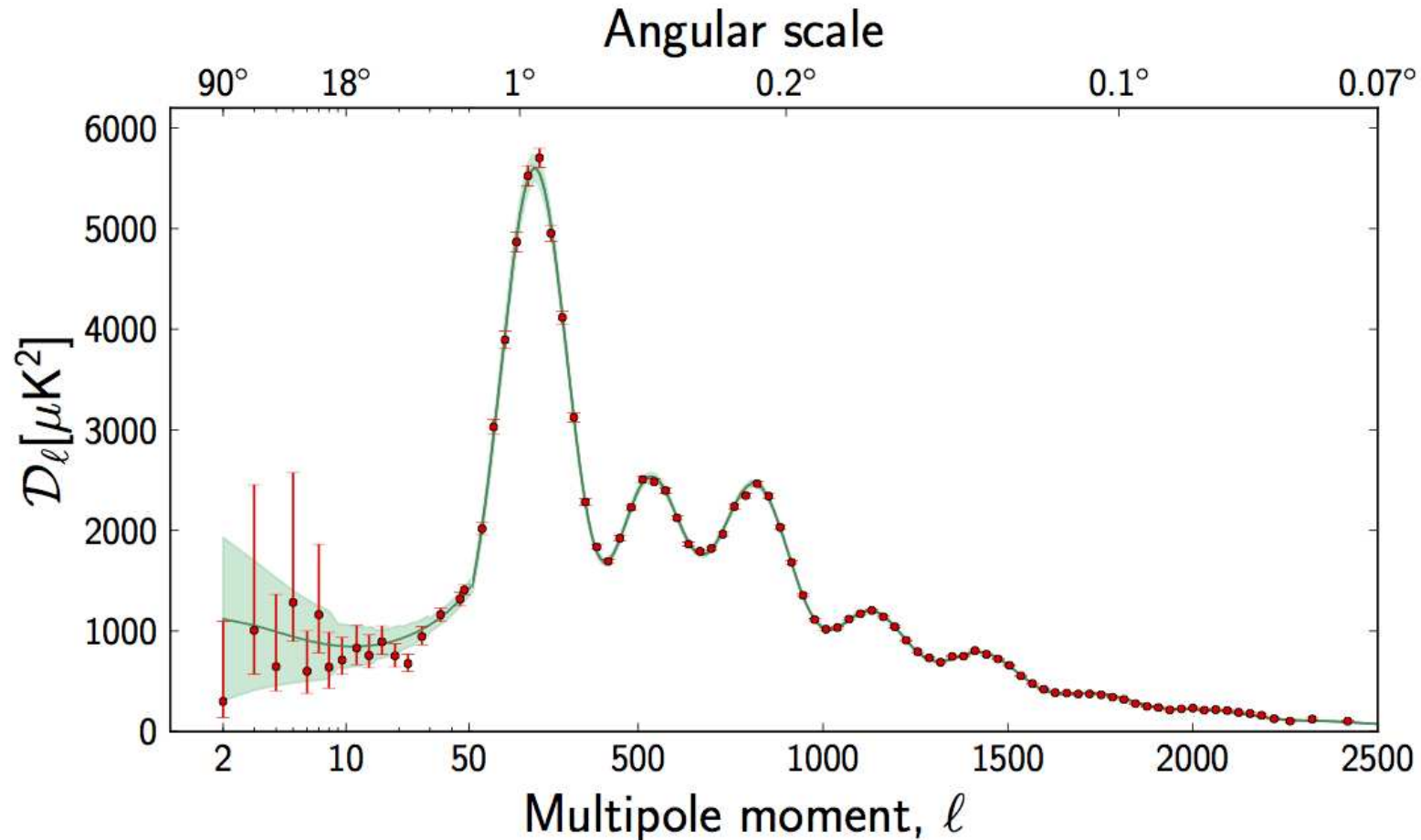
W roku 2009 wystrzelono satelitę Planck, pierwsze uzyskane z jego obserwacji wyniki zaprezentowano w roku 2013

Znacznie dokładniejsze pomiary wciąż dobrze opisane przez teorię...

Planck

Dopasowanie modelu do widma fluktuacji promieniowania tła:

Rozmiar fluktuacji wskazuje na $\Omega_{tot} = \Omega_m + \Omega_\Lambda \approx 1 \pm 0.0025$

Ewolucja Wszechświata

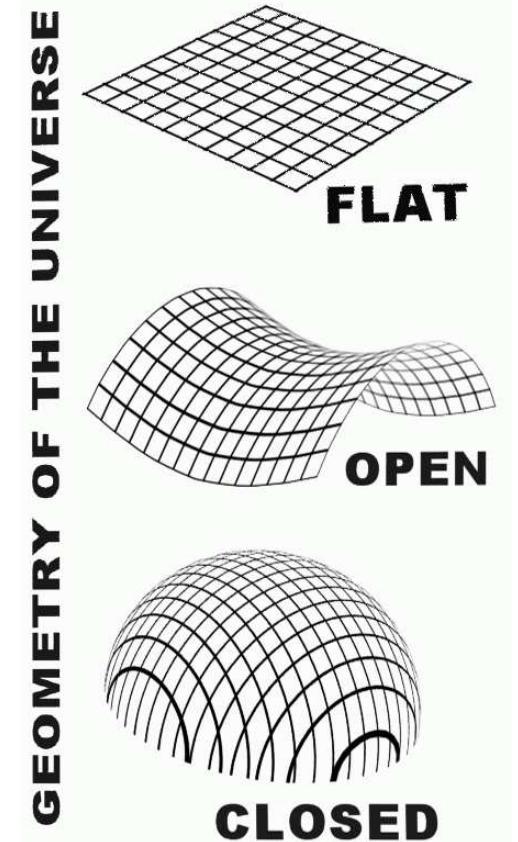
Z Ogólnej Teorii Względności wynika, że **przyszłość Wszechświata** wiąże się ściśle z **krzywizną** przestrzeni i zależy od **gęstości** materii ρ .

Gęstość krytyczna: $\rho_c = \frac{3H^2}{8\pi G} \sim 10^{-26} \text{ kg/m}^3$

$\rho = \rho_c$ asymptotycznie “zatrzyma” się

$\rho < \rho_c$ będzie zawsze rozszerzał się

$\rho > \rho_c$ kiedyś zacznie się zapadać

Ale pod warunkiem, że pomijamy wkład od stałej kosmologicznej!!!

Wyniki

Pomiar całkowitej gęstości materii we Wszechświecie, na podstawie oddziaływań grawitacyjnych:

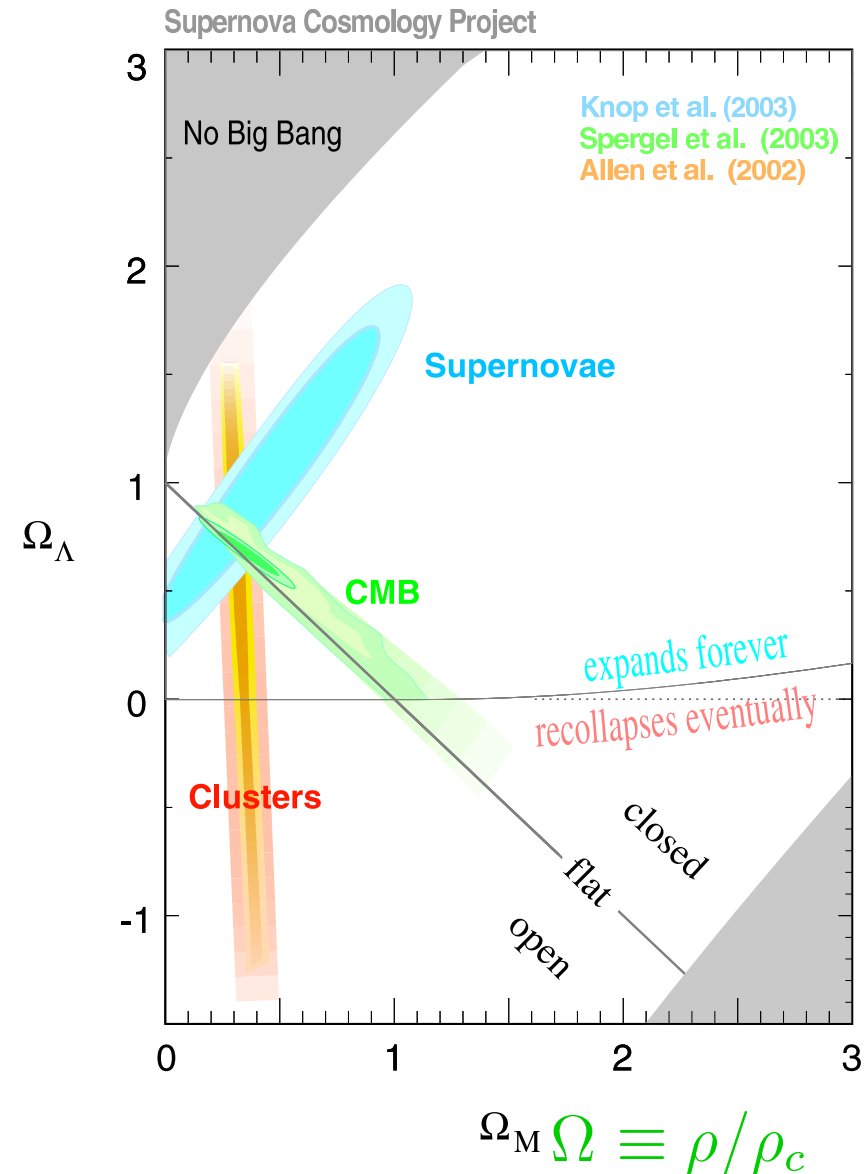
$$\rho_m \approx 0.3 \rho_c$$

Gęstość oczekiwana na podstawie wyznaczone krzywizny Wszechświata:

$$\rho \approx \rho_c$$

⇒ jedynym sposobem na pogodzenie tych wyników jest **stała kosmologiczna**

$$\rho = \rho_m + \rho_\Lambda$$

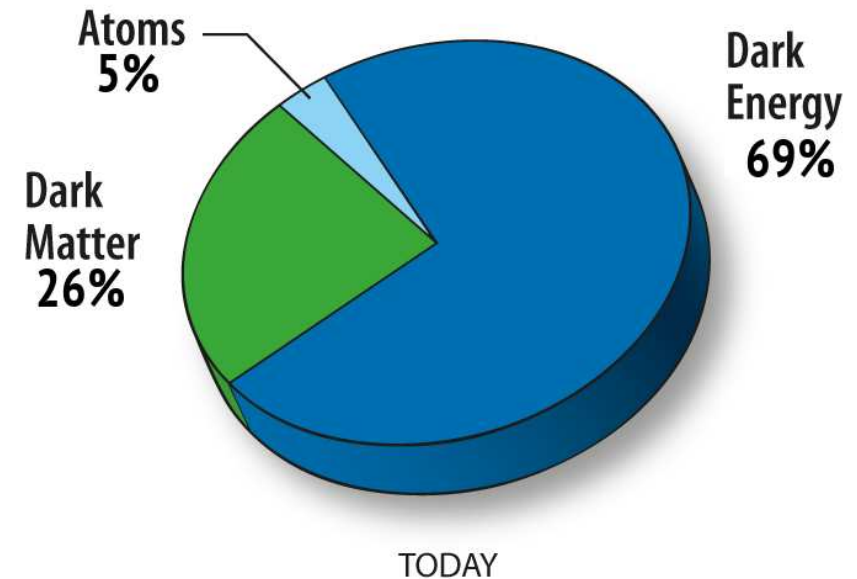

Wyniki

Chcąc opisać wszystkie dostępne dane musimy przyjąć, że:

- **atomy** (bariony) wypełniają tylko około **5%** Wszechświata.
- **26%** stanowi **ciemna materia**...
- **69%** to tzw. “**ciemna energia**”, którą możemy opisać poprzez stałą kosmologiczną (Λ)

Wszechświat zdominowany przez stałą kosmologiczną **rozszerza się coraz szybciej** (!)

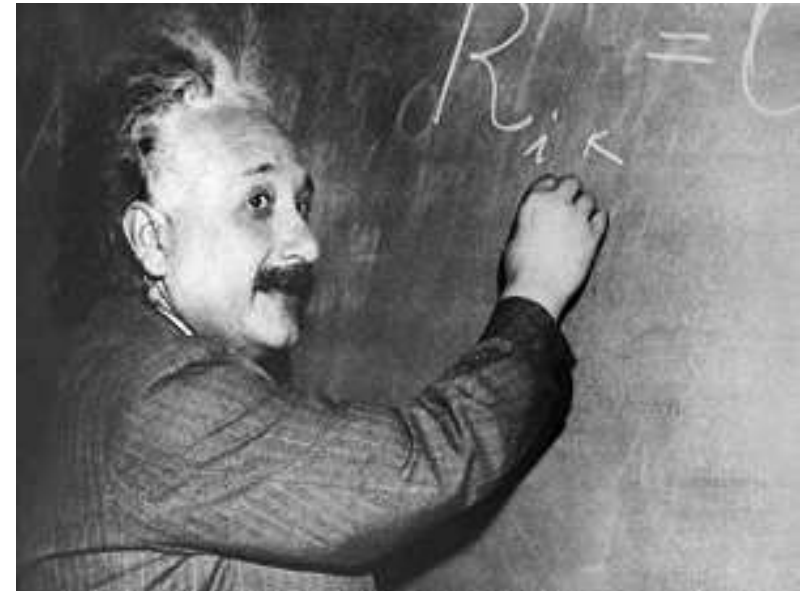
Wiek Wszechświata: $T = 13.799 \pm 0.038 \text{ Gyr}$

Fale grawitacyjne

Ogólna Teoria Względności, sformułowana przez Einsteina w 1916, opisuje ewolucję Wszechświata na “skalach kosmologicznych”

Zakładamy, że na bardzo dużych odległościach Wszechświat jest **jednorodny i izotropowy**.

Ale co się dzieje na **mniejszych skalach**?
Wiemy, że Wszechświat nie jest jednorodny...

Fale grawitacyjne

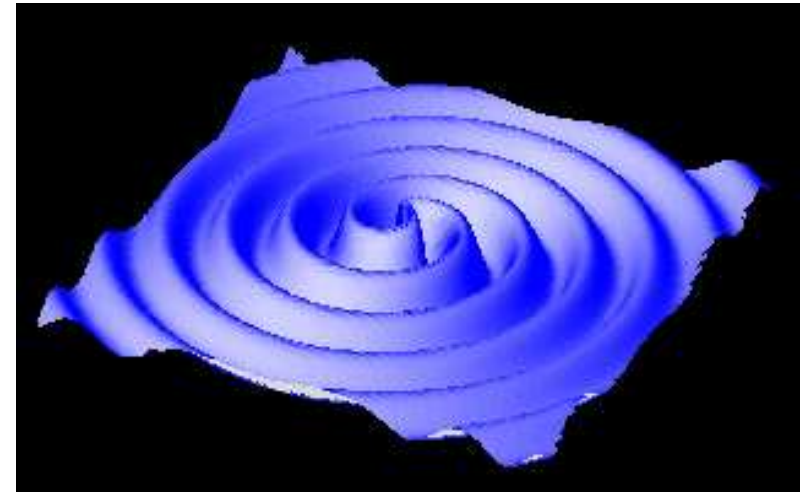
Ogólna Teoria Względności, sformułowana przez Einsteina w 1916, opisuje ewolucję Wszechświata na “skalach kosmologicznych”

Zakładamy, że na bardzo dużych odległościach Wszechświat jest **jednorodny i izotropowy**.

Ale co się dzieje na **mniej** skalach?
Wiemy, że Wszechświat nie jest jednorodny...

Jeśli masy poruszają się z przyspieszeniem, mogą emitować **fale grawitacyjne** (podobnie jak przyspieszane ładunki fale E-M).

Tylko fale grawitacyjne są **dużo, dużo słabsze...**

Fale grawitacyjne

Detekcja pośrednia

W 1974 Joseph Taylor i Russell Hulse odkryli pulsar PSR 1913+16.

Zauważyli regularne zmiany w jego okresie pulsacji (59 ms), które wynikały z efektu Dopplera

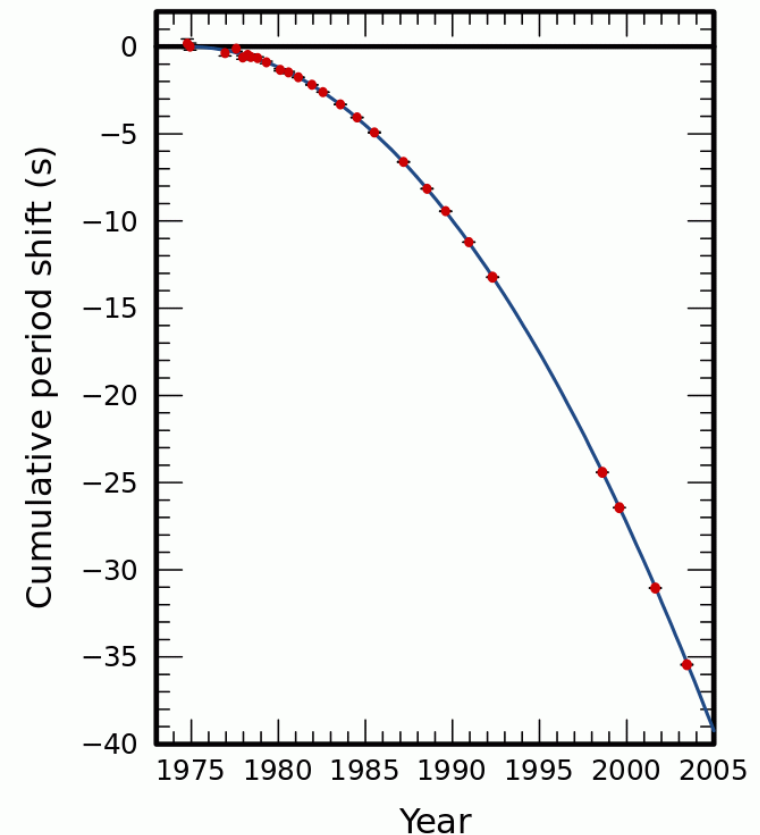
⇒ pulsar krąży dookoła innej gwiazdy w układzie podwójnym (okres 7.75 h)

Długoczasowe obserwacje pokazały, że okres obiegu się skraca

⇒ układ wiruje coraz szybciej

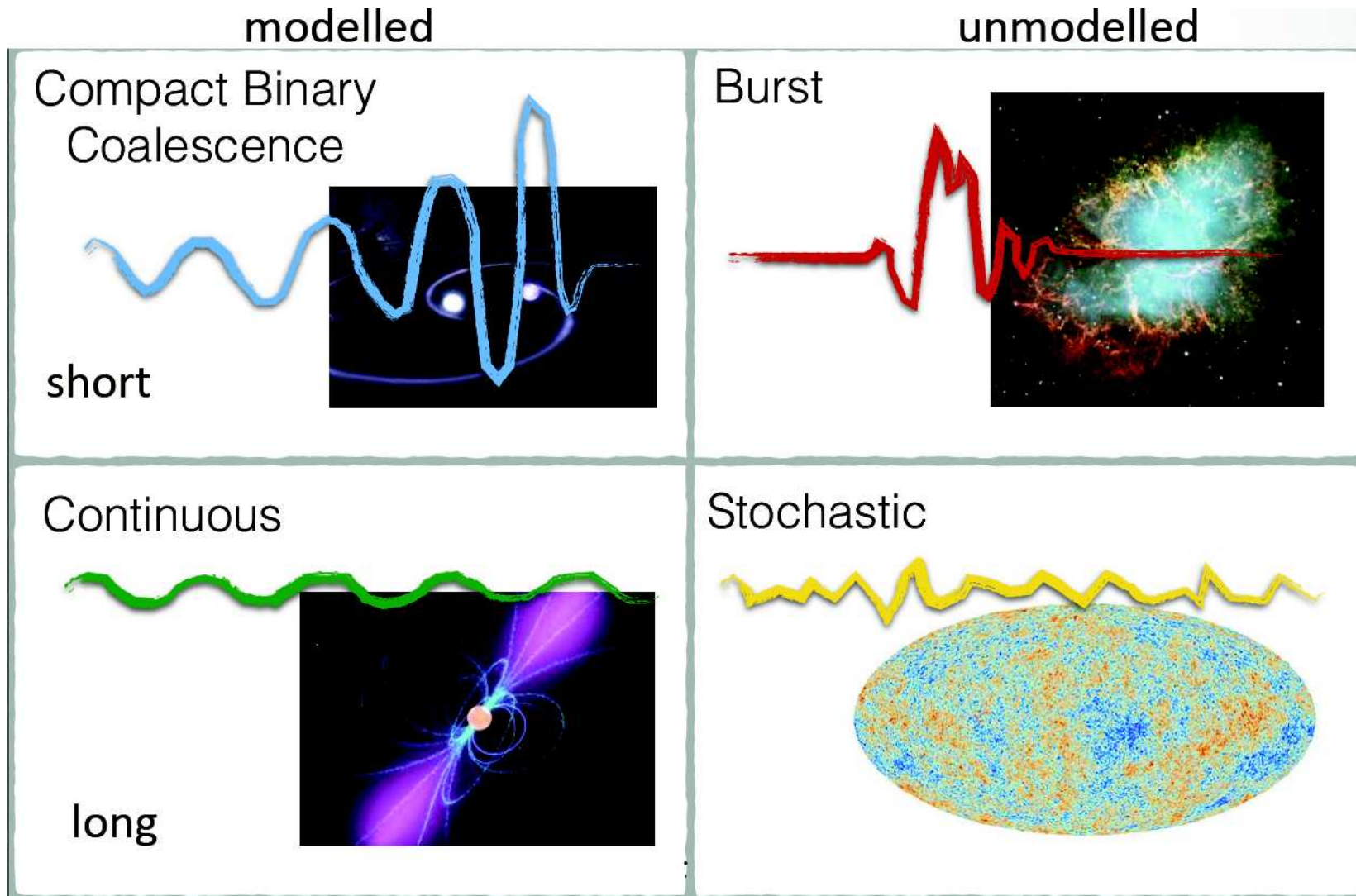
⇒ straty energii powodowane emisją fal grawitacyjnych

W bardzo dobrej zgodności z przewidywaniami OTW ⇒ Nobel 1993

Fale grawitacyjne

Możliwe źródła

Fale grawitacyjne

Własności

Fale grawitacyjne zachowują się podobnie do fal elektromagnetycznych:

- poruszają się z tą samą prędkością (prędkość światła)
- podlegają odchyleniom na skutek zakrzywienia czasoprzestrzeni
- podlega przesunięciu ku czerwieni
- niosą energię, pęd i moment pędu (!)

Jednak fale grawitacyjne w bardzo niewielkim stopniu podlegają absorpcji w materii $\Rightarrow$ dlatego jej wykrycie jest tak trudne

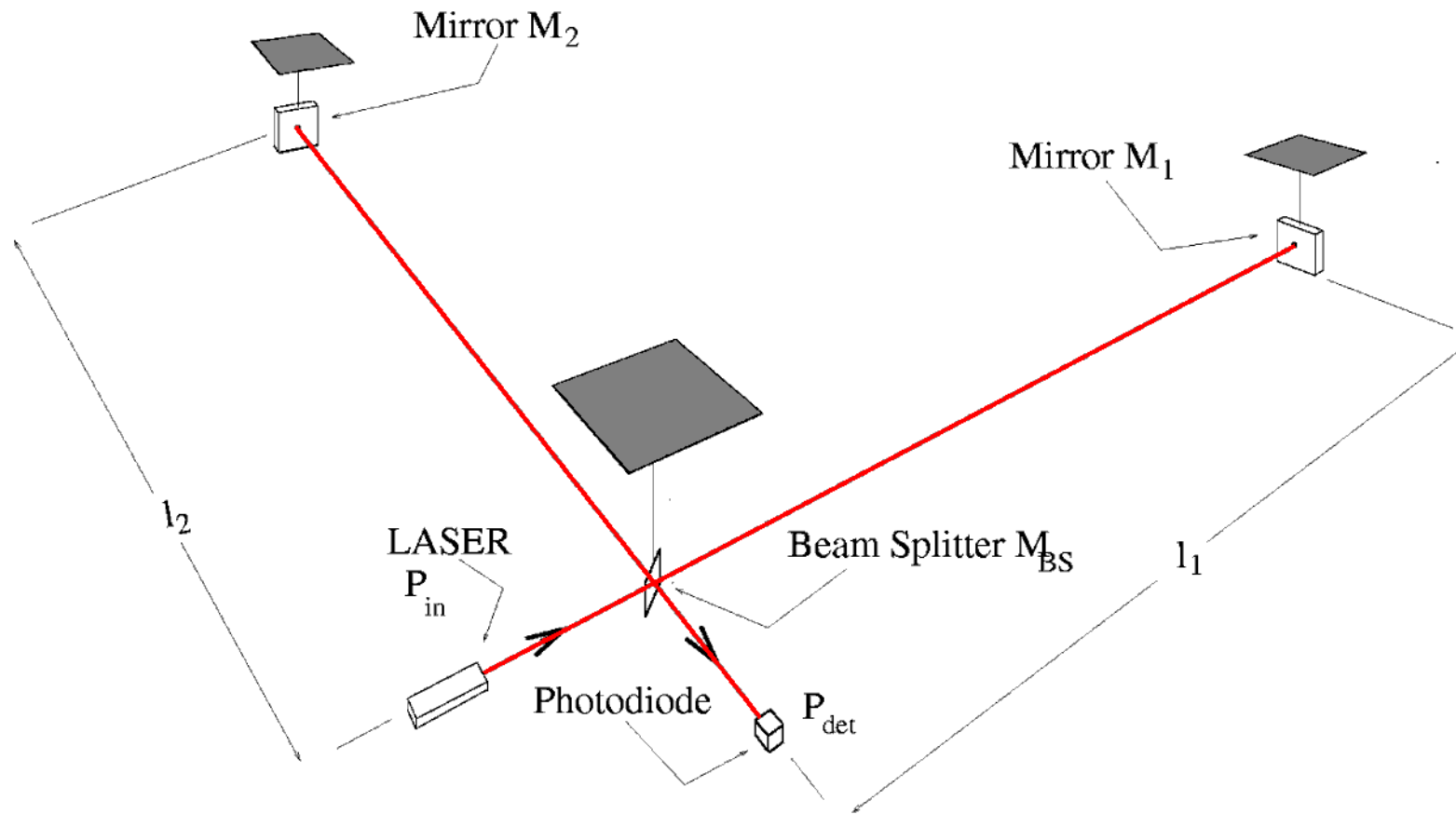
Fala grawitacyjna nie wpływa na ruch obiektów !
deformacja przestrzeni $\Rightarrow$ zmiana odległości między obiektami
 $\Rightarrow$ pomiary interferometryczne

Fale grawitacyjne

Interferometry

Idea: powtórzenie eksperymentu Michelsona-Morleya

Szukamy periodycznych zmian czasu propagacji (prędkości światła)

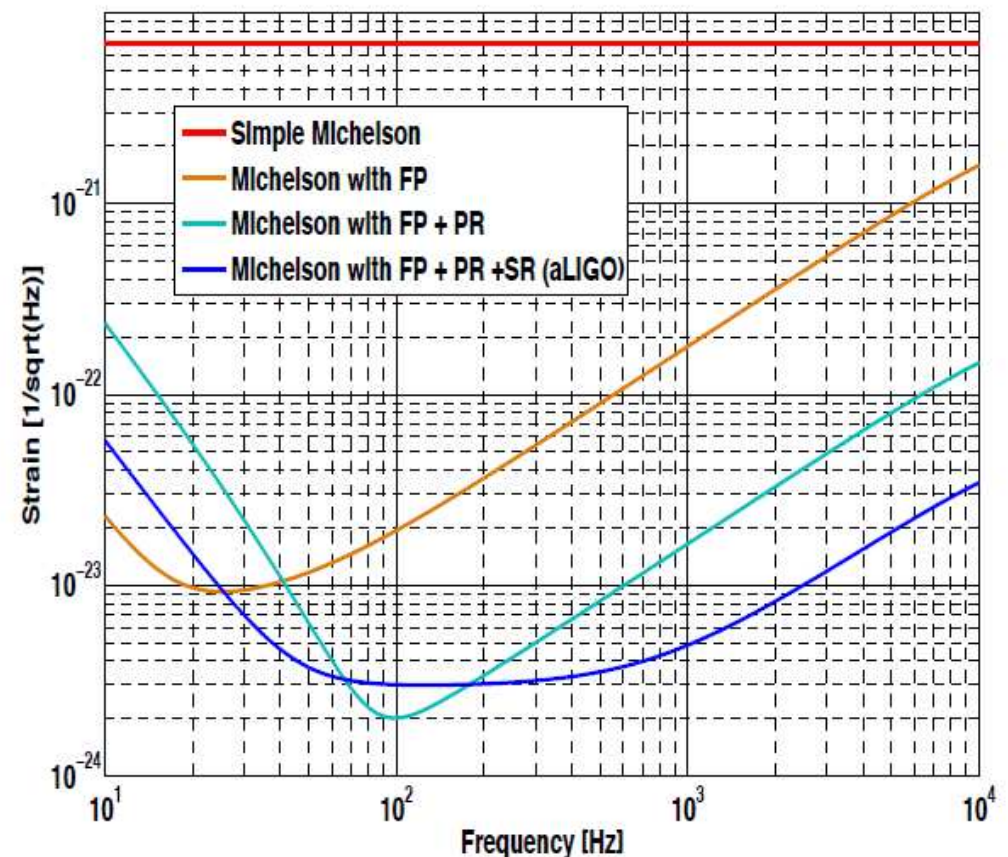
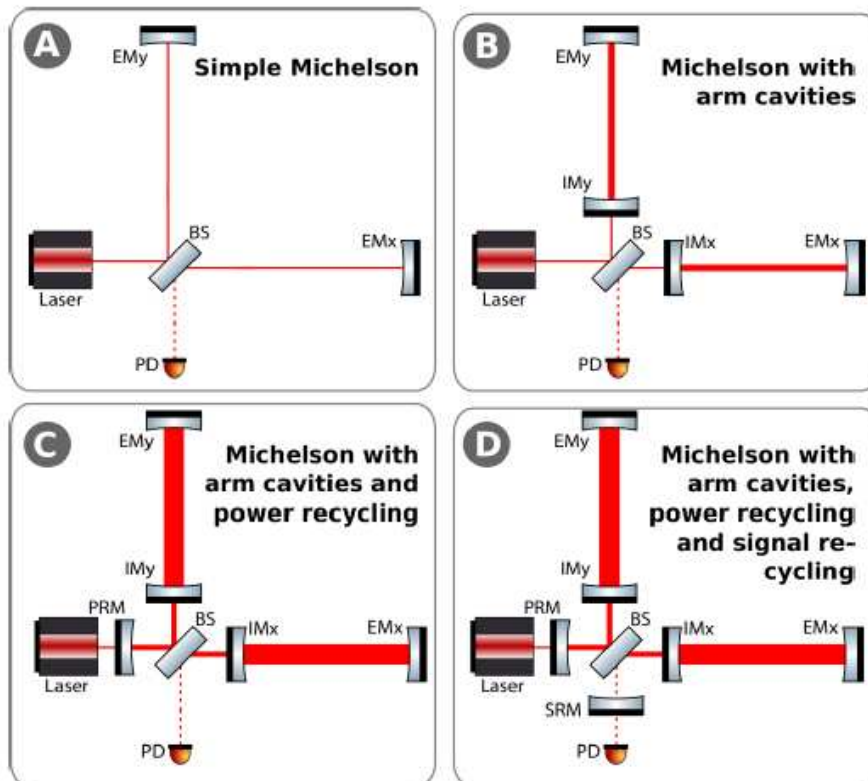

Fale grawitacyjne

Interferometry

Szukamy jednak ekstremalnie małych zmian! $\Delta L/L \sim 10^{-21}$

⇒ wnętrza rezonansowe pozwalają wydłużyć drogę impulsów światła

VIRGO (Włochy) ramiona o długości 3 km

LIGO (Hanford, USA) ramiona o długości 4 km

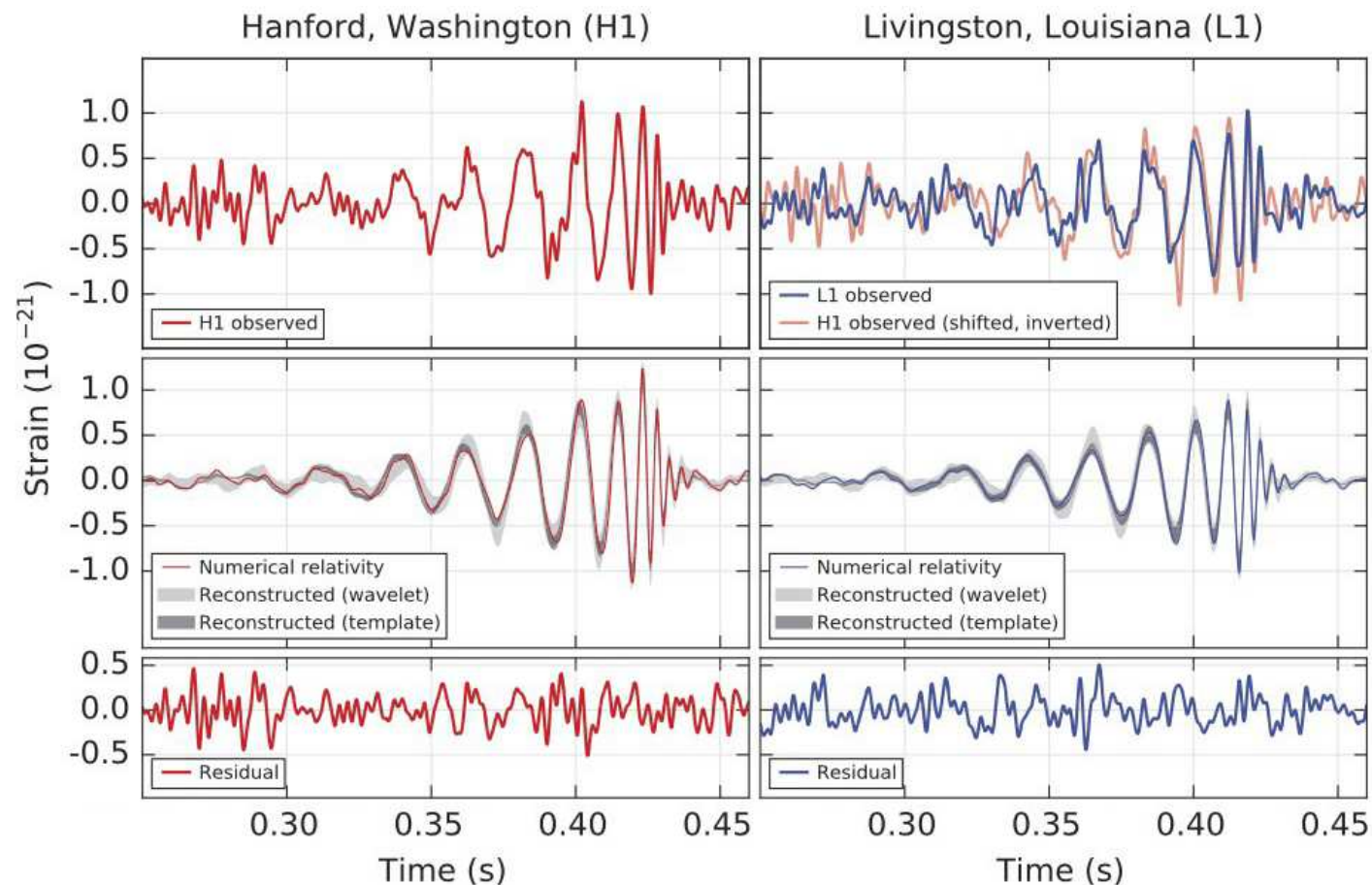
LIGO (Livingston, USA) ramiona o długości 4 km

Fale grawitacyjne

Odkrycie

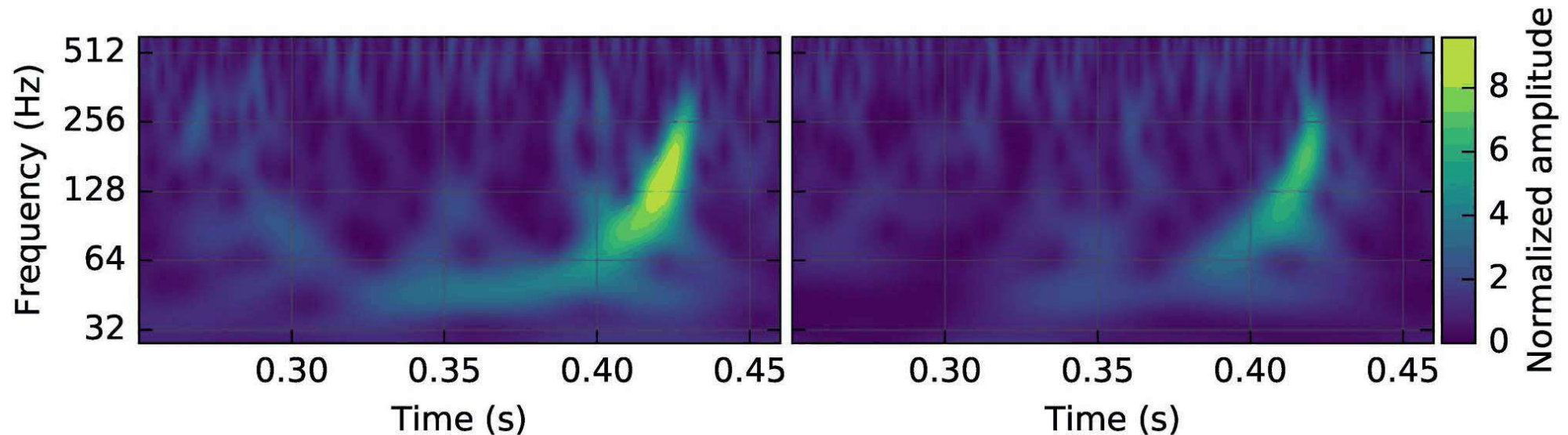
14 września 2015, o 09:50:45 UTC, sygnał w obu detektorach LIGO “znaleziony” przez algorytm szukający kolapsu układu podwójnego

Fale grawitacyjne

Odkrycie

Badzo silny sygnał, wyraźnie widoczny na rozkładzie czas-częstość

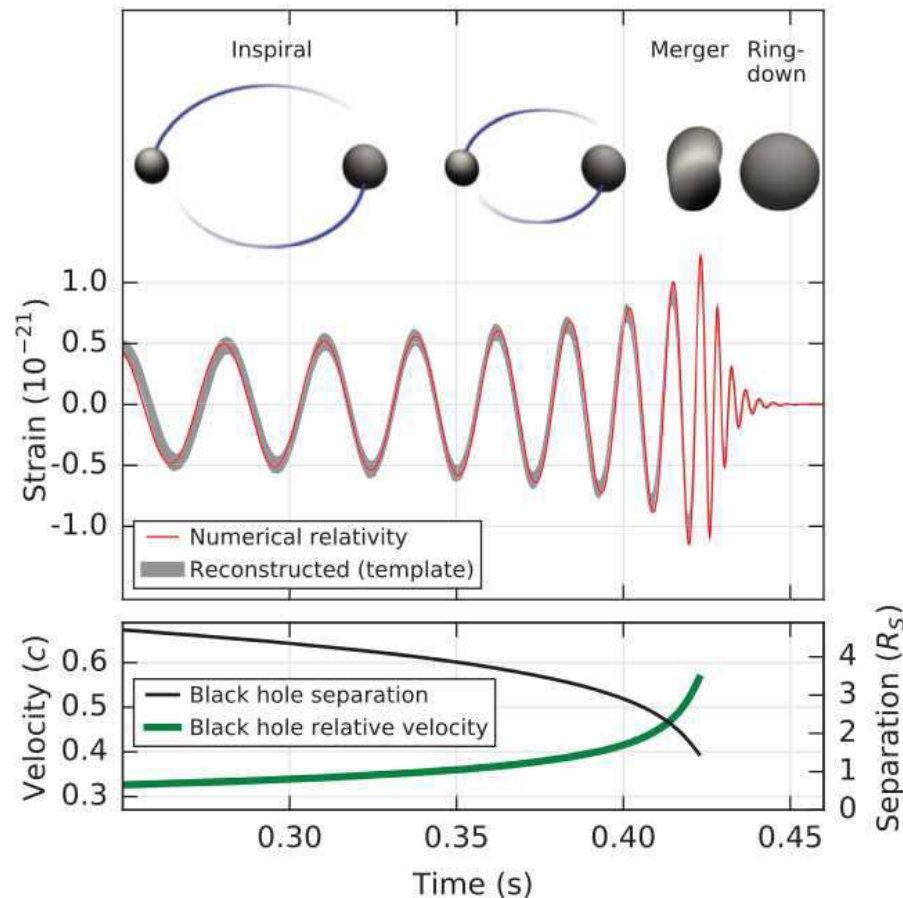

Oczekiwany poziom tła dla tego natężenia sygnału:

1 przypadek na 203'000 lat !

Fale grawitacyjne

GW150914 wygląda jak zlanie się dwóch masywnych czarnych dziur

Dobra zgodność z OTW

Początkowe masy:

$$M_1 = 36_{-4}^{+5} M_{\odot}$$

$$M_2 = 29_{-4}^{+4} M_{\odot}$$

Końcowa czarna dziura:

$$M_f = 62_{-4}^{+4} M_{\odot}$$

Odległość:

$$d = 410_{-180}^{+160} \text{ Mpc}$$

$$= 1.34_{-0.59}^{+0.52} \text{ Gly}$$

Asymetria brionowa

Model Wielkiego Wybuchu tłumaczy jak powstał Wszechświat.
Jednak nie tłumaczy dlaczego... zbudowany jest tylko z **materii!**

Jak złamana została początkowa symetria **materia-antymateria?**

Asymetria brionowa

Model Wielkiego Wybuchu tłumaczy jak powstał Wszechświat. Jednak nie tłumaczy dlaczego... zbudowany jest tylko z **materii!**

Jak złamana została początkowa symetria **materia-antymateria?**

Szukamy zjawisk, które łamią tę symetrię - tzw. łamanie **symetrii CP**

C - tzw. sprzężenie ładunkowe: zamiana cząstek na antycząstki

P - tzw. parzystość: "odbicie" w przestrzeni

Asymetria brionowa

Model Wielkiego Wybuchu tłumaczy jak powstawał Wszechświat. Jednak nie tłumaczy dlaczego... zbudowany jest tylko z **materii!**

Jak złamana została początkowa symetria **materia-antymateria?**

Szukamy zjawisk, które łamią tę symetrię - tzw. łamanie **symetrii CP**

C - tzw. sprzężenie ładunkowe: zamiana cząstek na antycząstki

P - tzw. parzystość: "odbicie" w przestrzeni

Praktycznie wszystkie zjawiska w przyrodzie są niezmiennicze ze względu na **symetrię CP**

Asymetria brionowa

Model Wielkiego Wybuchu tłumaczy jak powstawał Wszechświat. Jednak nie tłumaczy dlaczego... zbudowany jest tylko z **materii!**

Jak złamana została początkowa symetria **materia-antymateria?**

Szukamy zjawisk, które łamią tę symetrię - tzw. łamanie **symetrii CP**

C - tzw. sprzężenie ładunkowe: zamiana cząstek na antycząstki

P - tzw. parzystość: "odbicie" w przestrzeni

Praktycznie wszystkie zjawiska w przyrodzie są niezmiennicze ze względu na **symetrię CP**

Ale mierzymy już też zjawiska, w których CP jest naruszone...

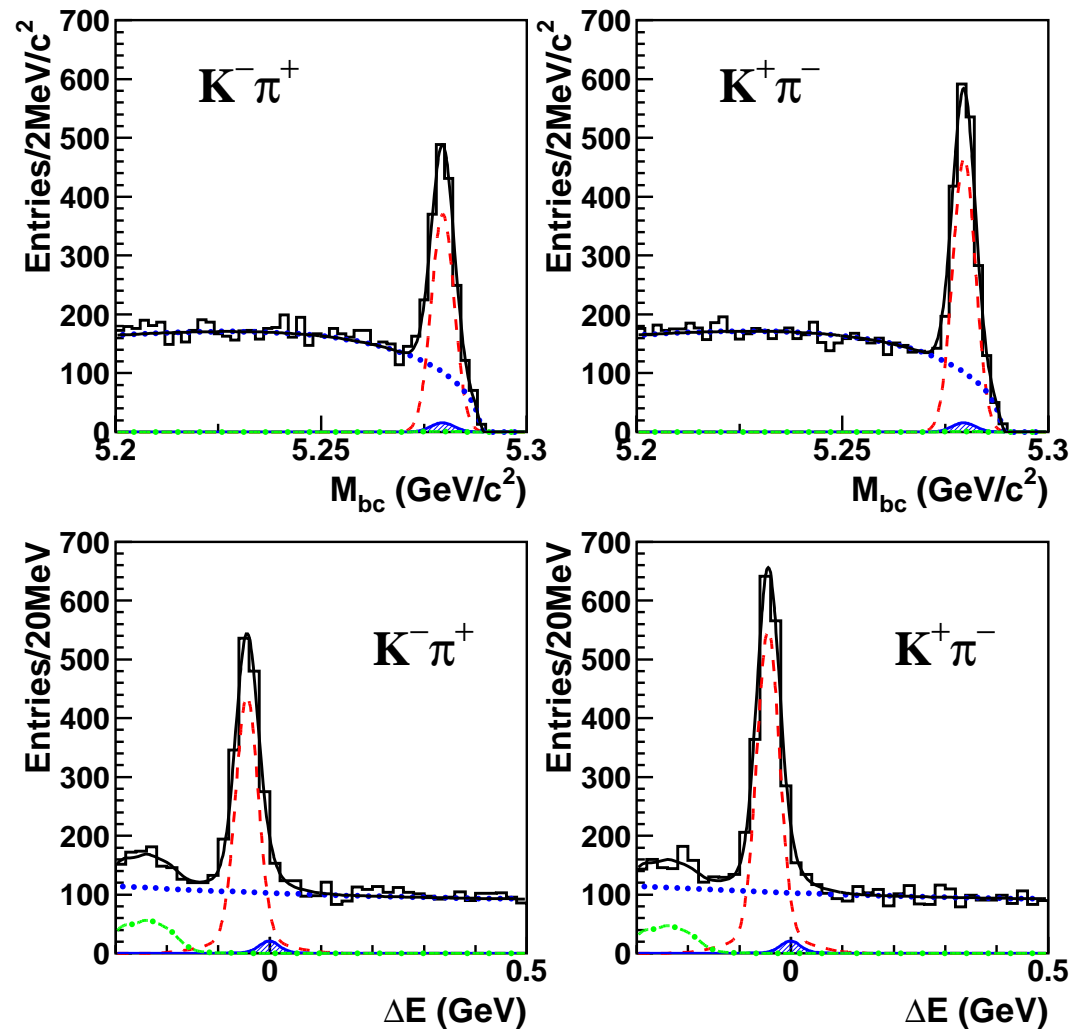
Asymetria barionowa

Łamanie CP w rozpadach B^0

Gdyby CP było ściśle zachowane, rozpady B^0 i $\bar{B}^0$ zachodziłyby tak samo...

W niektórych kanałach B^0 rozpada się szybciej niż $\bar{B}^0$.

Ale obserwowane różnice zbyt małe, żeby wytłumaczyć asymetrię barionową we Wszechświecie!

Podsumowanie

W ostatnich latach, zwłaszcza w świetle nowych wyników, **kosmologia** zbliża się coraz bardziej do **fizyki cząstek** $\Rightarrow$ **astrofizyka cząstek**

Jest wiele pytań na które wspólnie szukamy odpowiedzi:

- **ciemna materia** Nie wiemy co nią jest, choć mamy szereg propozycji (**np. cząstki supersymetryczne**)

Podsumowanie

W ostatnich latach, zwłaszcza w świetle nowych wyników, **kosmologia** zbliża się coraz bardziej do **fizyki cząstek** $\Rightarrow$ **astrofizyka cząstek**

Jest wiele pytań na które wspólnie szukamy odpowiedzi:

- **ciemna materia** Nie wiemy co nią jest, choć mamy szereg propozycji (np. **cząstki supersymetryczne**)
- **ciemna energia** Całkowita zagadka...

Podsumowanie

W ostatnich latach, zwłaszcza w świetle nowych wyników, **kosmologia** zbliża się coraz bardziej do **fizyki cząstek** $\Rightarrow$ **astrofizyka cząstek**

Jest wiele pytań na które wspólnie szukamy odpowiedzi:

- **ciemna materia** Nie wiemy co nią jest, choć mamy szereg propozycji (np. **cząstki supersymetryczne**)
- **ciemna energia** Całkowita zagadka...
- **asymetria barionowa** we Wszechświecie
 $\Rightarrow$ jak złamana została symetria **materia-antymateria** ?
Wymaga złamania symetrii CP, znacznie silniejszego niż w SM...

Podsumowanie

W ostatnich latach, zwłaszcza w świetle nowych wyników, **kosmologia** zbliża się coraz bardziej do **fizyki cząstek** $\Rightarrow$ **astrofizyka cząstek**

Jest wiele pytań na które wspólnie szukamy odpowiedzi:

- **ciemna materia** Nie wiemy co nią jest, choć mamy szereg propozycji (np. **cząstki supersymetryczne**)
- **ciemna energia** Całkowita zagadka...
- **asymetria barionowa** we Wszechświecie
 $\Rightarrow$ jak złamana została symetria **materia-antymateria** ?
Wymaga złamania symetrii CP, znacznie silniejszego niż w SM...
- cząstki o bardzo wysokich energiach w **promieniowaniu kosmicznym**, błyski γ , ...

Podsumowanie

W ostatnich latach, zwłaszcza w świetle nowych wyników, **kosmologia** zbliża się coraz bardziej do **fizyki cząstek** $\Rightarrow$ **astrofizyka cząstek**

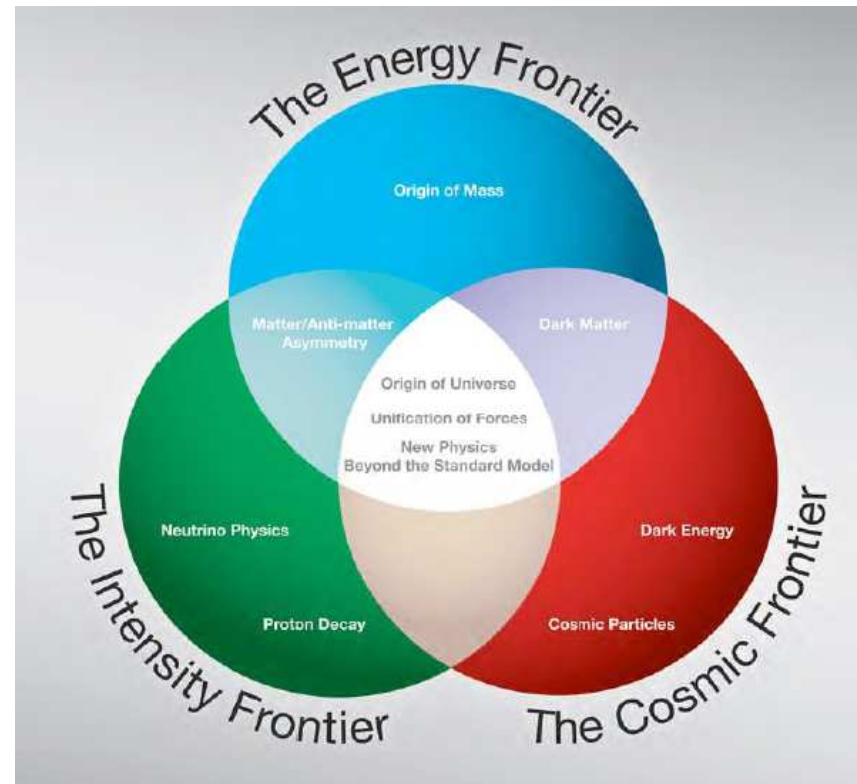
Jest wiele pytań na które wspólnie szukamy odpowiedzi:

- **ciemna materia** Nie wiemy co nią jest, choć mamy szereg propozycji (np. **cząstki supersymetryczne**)
- **ciemna energia** Całkowita zagadka...
- **asymetria barionowa** we Wszechświecie
 $\Rightarrow$ jak złamana została symetria **materia-antymateria** ?
Wymaga złamania symetrii CP, znacznie silniejszego niż w SM...
- cząstki o bardzo wysokich energiach w **promieniowaniu kosmicznym**, błyski γ , ...
- kwantowy **opis grawitacji** (włączenie jej do Modelu Standardowego). **Na razie nie ma dla niej miejsca...**

Podsumowanie

Podstawowe pytania, które stawia przed nami teoria i doświadczenie, wymagają dziś wykorzystania różnych metod badawczych.

Badania przy kolajderach, obserwacje kosmologiczne oraz pomiary z wykorzystaniem bardzo intensywnych źródeł uzupełniają się.